

155

26

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ

ՏԱՂԱԶԱՓԱԿԱՆ

ԵՐՈՒԵՍԷ

ԾՈՒԾԻ
1891

P.329

4
P-23

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ

26

Տ Ա Ղ Ա Չ Ա Փ Ա Կ Ա Ն

ԵՐՈՒՆՍԵ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՆ

ԱՌԵՏԻՔԱՆ ԲԱՀԱՐԻՆԱՆ.

500

1500

504

ՅՈՒՐ

Մեղաձան Մալատի Եկեղեցւոցի տպարանում.

1891

80807 512

7-110 6
352 P.

Дозволено цензурою со исключениями Тифлиси, 14 Ноября 1890 г.

Книжка № 3575
1890

3575

11420

48488

Типо-Литография А. М. Мугдусиаконова, въ Шумѣ.

Ե. Ջ. Գ.

Այս գիրքը անշտալ 1889 թուին ներկայացրած էր Կ. Պալայ Բլիզեան
 հայաստանաբանական աստիճան, ինչպես որ «Արեւել» լրագրի 1639
 համարի վրայ նկատում ենք որս սննդարարականը. որից և որոշակապէս
 «Մարտ» ամսագիրը կարգադրուած անարարարի վրայ: Սակայն եւ անբաւար
 ան լինելով նոյն սննդարարականին չարի համարելի որոշակապէս
 հարապարտել, և այդ հասին նորանոր յանկարածներ և փոփոխականներ
 ներհանձնելի որս վր և անհուն բարեփոխելի: որ սննդարար լինելի ի՞նչ
 անշտալ և որոշակապէս սննդարարի անհասկանալի զամազիւս լինելի ին
 մասաց որոշ և բացառապէս կերպով, որն չարափոխութեան չարի էր
 ի՞նչ սննդարար թերեւեան կ'էինարէին: Եւ նաեւ զ'անի ծանկնականներով
 զանազն բացառապէս խոստանել այն կերպը, որոնք եկեղեցական կ'են
 սննդարարական, և որոյ նկատարականի միջին անհասկանալի զարգացման
 սննդարարի խորը է կրթան ու անկարող իրարից զանազանելի: Բայց ի՞նչ էր
 այդ անհասկանալի ինչի, որովհետեւ ինչ ի՞նչ սննդարարական բարդ հասկնալի հանրահան
 պատարանած լինելի, որովհետեւ նոյն խօսքը շատ սղոյ անորոշ և անբաւար
 շառայտ կ'են. ասելի ևս թերեւեան կ'էինարէին, ի՞նչ կարեւորն է: զանց է
 անանում և ի՞նչ ընդհանուր էր ընդհանուրին է բնաստիանում, բայց
 երես այլուր գտնան բառերը լինայ ինչի է անանում անհասկանալի զարգացման
 որոշակապէս կ'ենար, ինչ ի՞նչ շատ արտառաքելութեան է և ճարտար, և ինչ
 Եւրոպայի բուն որոշակապէս զանի փորձարարած լինելի, և նաեւ
 իննական արտառաքելութեան է ինչ ինչպէս զանի բարձրանելիս այդ բառերը
 հայերէնով: Եւ զարման, ինչ ի՞նչ լինելի անհասկանալի անհասկանալի
 զ'արտառաքելութեան վրայ երես այլուր գտնան բառերը զ'անհասկանալի
 իննար: Արժեք որքեան վր քլ խոսար սննդան ինչի կ'ենար անհասկանալի
 հանրահան արտառաքելութեան վր անհասկանալի փորձի վր փոխած երես այլուր գտ
 նան բառերը միայն, որոյ արտառաքելութեան արտառաքելութեան անհասկանալի
 չարի էր իրանոյ— որ ոչ էին Կ. Պալայ արտառաքելութեան, այլ Ռուսաստանում
 որոշակապէս նորարարութեան վր իննարած գիրքը, և որ մշտնապէս ընդհանուր
 անհասկանալի Եւրոպայի բառերին անհասկանալի չարի էր փորձարարական:

Միևնորումն՝ ինչ որ խորելի էր գտնել և Պալոյ ճնարարու-
 թեանց մէջ Թերշխանի խնարանն էր, որ գրուած է մեկ հարիւր գումանջէ
 ընթացիմագոյն ևս պակս գրեմ... և այժմ ինչ մէ ասանչն գրուելիս
 ունիմ գորտաս: Այսպիսի անբանան ճնարարութեան փոփոփելով
 ասփանանով որտաջ յար-յանելու պիշիւ շունելի, այլ անմիտպէս նա
 ճանաչելով և հանելոյ իրմնելով իմ արարարի գումանջն յայտարարելիս—
 որ իմն ունիմ իմ գիրքը պատգամութեամբ հրատարակել, և որ իմ համբ
 իրափոփելու համար անհրաժեշտ իմրիս ունիմ Թերշխանի պորտաս գրու-
 թեանը: Չասնուոյ ինքրելի որ անյուրաջ գիրքը իմ ճնարանան ճնարար-
 ութեանն հիւս ասանչն ինչ: Անշու ամբողջ արդի, ոչ գիրքը, ոչ ճնան-
 արարութեանը և ոչ մէ բառախնայուոյն պատասխան չարայի, մինչև որ
 սովորած րիմելի ինքրափոփում աս Ամենագործն Ս. Պարթևոսն Հայոց,
 որոյ աշխրելի միջանդութեամբը մտն հնար եղաւ ինչ ստանալ իմ գրեթե
 դարձելիս այնչան ուշ և այն ժամանակ, երբ որ ես արդեն այս գիրքը
 ի նորոյ խորգութեամբ և պարտաս ունիմ պատգամութեան համար:
 Անասանանմ ասել նաև, որ յանչնամտաշուոյ անբանները ինքրելի էին ինչ մէ
 ասանչն նամակով պատգմել այս գիրքը, և որ Թերշխանի խնարարած
 ճնարարութեանը յանմիտան ծածկութեամբ մայ ինչանից, և շփոփել, ինչ
 այլ ևս ինչ հարկ էր հարչուար, որ նա իմ պարտաս գրուութեանը ինչ
 հարգութեամբ յարարուելի:

Այս գրքոյկի մէջ քննութեան առնելով
 Տին Հայոց տաղաչափական արուեստը՝ պար-
 զարանեցիկը ըստ կարեաց— Թէ ինչ չափով
 ևս յօրինուած Վահագնի, Արաշէսի և
 Վարդգէսի վիպասանական երգերը, նոյնպէս
 և մեր եկեղեցական ժամբարձութիւնները, շա-
 րականները և Պ. Արեւիկայոյ աղօթական
 և այլ քերթուածքները, որոց զաղանիքը մինչև
 այժմ դեռ անբացայայտ էին մեր գրականու-
 թեան մէջ: Այդ գանազան քերթուածքներից
 նաև ժողովրդական երգերից և աղօթքներից
 եզրափակեցիկը Հայոց հնագոյն տաղաչափու-
 թեանց որոշ կանոնները՝ և նախնի վիպա-
 սանական քերթուածքների տաղաչափական
 արուեստը աւելի գերազաս և նմանողութեան
 արժանի համարեցիկը:

1890 Տար.
 Եռուի:

սարակ ամենայն համաչափ և անհամաչափ քերթութիւններ
երկու հակառակ խումբերի չափ իրարից տարբերվում են,
որոց մէկը եթէ տարրանալով տիրանալ ազգային պետականի
վերայ, միւսը պետքն է հետզհետեւ հրատելալ տայ սապարիզից:

Համաչափ քերթութիւնները՝ որոց կազմութիւնը քաջ
յայտնի է մեր այժմեան տողաչափներին, բաղկանում են
համաչափ անգամներից և տողերից, ուր քերթողը իւր ամ-
բողջ քերթումս մէջ պարտաւոր է միշտ միօրինակութիւն
պահպանել և հետևող լինել ճշտիւ իւր նախագծեալ
զաղափարին: Այսպիսի համաչափ քերթութեան իւրա-
քանչիւր անգամ պիտի բաղկանայ կամ 3, կամ 4, կամ 5,
և կամ 6, վանդերից, և երբեմն այդ անգամները կարող են
իրարու հետ խառն գոտաւորուիլ 3 և 4, 4 և 5, 5 և 6,
վանդերով: Այսպէս և նոցա տողերը կարող են կամ միան-
ցամ, կամ երկանգամ, կամ եռանգամ և կամ քառանգամ
լինել, ոչ աւելի քան քառանգամ սուղ և ոչ աւելի քան վե-
ցավանգ անգամ գործատրել անկարելի է: Սոյն այս օրէնքն
է, որ տարածվում է և անհամաչափ քերթութեան վերայ,
միայն թէ այտեղ մենք պարտաւոր չենք անգամներէ միօ-
րինակութիւն պահպանել, այլ խառն գործ են տնօրնու եր-
բեմն փոքրավանգ և երբեմն բազմավանգ անգամներու:

Համաչափ քերթումներից խառն տողակարգում մի քանի
օրինակ այտեղ հարկ է մեզ առաջ բերել ապացուցանելու
համար՝ որ հայք ՚ի հնուց սովոր էին խառն տողակարգի,
որոց կերթ է կատարեալ օրինակները պիտի տեսնենք Վաս-
ւելյալէս անհամաչափ քերթումս քննելի մէջ: Խառն տողա-
կարգ սակով պիտի հասկանանք այնպիսի քերթումսներ,
որոց տողերը սովորականի պէս միանման չեն, այլ միեւնոյն
քերթումս քննելի երբեմն միանգամ, երբեմն երկանգամ եր-
բեմն եռանգամ և երբեմն քառանգամ տողեր գործադրվում
են խառն ՚ի միասին: Այսպիսի խառն տողակարգի համար
բաւական են այս մի քանի օրինակներս:

ՇԱՐԱՎԱՆՆԵՐԻՑ

Ծնունդըն հոբ—ն հին տարայ,
Անժամանակն—յախօթնից
Ժամանակս—յորովայնի—սուս բնութեցս,
Եւ ՚ի հորէ—ու մէջնեցս:

ՃՈՂՈՎՐԳԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻՑ

Թուի աչեղ—դնէն էլիւ էս—իերեսս այգէն,
Արի էլընս—եր գրան հիւր,
Ջանիւր համար—զարբեսս անէմ,
Աստուած պիտե—չիւ չիբ գրան—քննու անէս:...

Ահա ինչպէս ակներև նկատում ենք՝ որս վերլուծեալ
քերթումսների մէջ տողերը խառն են գոտաւորում երբեմն
երկանգամ և եռանգամ, և երբեմն միանգամ, երկանգամ և
եռանգամ: Այսպիսի խառն զողակարգում քերթումսները
ինչքան որ ճաշակի կրթութիւն և մեծ ճարտարութիւն են
պահանջում քերթողներից, նոյնքան և կարող են խանգա-
րումն և նսեմութիւն պատճառել, եթէ որ անկիրթ և ան-
խորհուրդ լինին գոտաւորումս նոցա կրճատ և երկար տողերը:

ԱՆՅԱՍՏԱՍՓ ԶԵՐԹՈՒԹԻՒՆՔ

Մեր համաչափ քերթումսների հանդէս Եւրոպացիք
ունին Սիլլուբընտի (վանգաչափ) եղանակը՝ որ նոցա մէջ ևս
վանդերի զուգաչափ թուով են յօրինվում: Բայց անհամաչափ
մեր քերթումսները նմանութիւն ունին յունաց Մետրիկի
անասանալ եղանակին՝ որոց երկուսն էլ կազմվում են սուղ
և երկար շարների ստատարութեամբ: Յոյնք քերթումս քն-
նելի որոշում են սուղ և երկար տառերով կամ վանդերով,
բայց հայք այդպիսի տառեր և վանդեր չունենալով սուղա-

նութեան պայմանաւ կազմակերպում են սուղ և երկար անգամներ ամբողջապէս՝ որոնք աւելի ևս բացարձղ և աջողակ են կատարում այն ամեն պաշտօնները, ինչ որ Յունաց մէջ սուղ և երկար վանդերը. ինչպէս են շարժուածքի արագութեան և դանդաղութեան աստիճանները կալլն: Մենք այս խնդրոյն պիտի դառնանք լետոյ բացատրելով Հալիական սուղ և երկար անդամների զինչութիւնը օրինակներով Հանդերձ, բայց առ այժմ այսքանը միայն ասենք, որ Հայոց անհամաչափ եղանակների մէջ իւրաքանչիւր անգամ իւր որոշ արտաբերութեան աստիճանն ունի. սուղ պիտի տնուանել այն ամեն անգամները՝ որոնք բազմազանգ են և նոցա արտաբերութիւնը կտարբերում է արագ, բայց երկար՝ փոքրազանգ անդամներն են և որոց արտաբերութիւնը համեմատաբար կատարվում է ծանր: Եւ այս պատճառու անհամաչափ քերթուածների մէջ կարող են գործադրուել զանազան սուղ և երկար անգամներ կամ 1, կամ 2, կամ 3, կամ 4, կամ 5, կամ 6 վանդերից բաղկացած, որոց այդ զանազանակերպ անգամները սուղ և երկար արտաբերութեան պայմանու զրէ լէէ համաչափում և հաստատրվում են իրարու հետ: Յունաց և Հայոց անհամաչափ քերթութեանց մէջ նուև այս տարբերութիւնը պիտի նկատել, որ լայները քերթողական տողերի պահանջեալ ձայնի հանդիսոր կատարելու համար զիւում են մի ալ միջոցի, որին անուանում են ցեղուբա (Հատած), բայց Հայք ստիպում չեն կամայական հանգիստ որոնել, ալ ամեն ձայնի հանդիստ կատարվում է իւրաքանչիւր անգամից կամ տողից լետոյ:

Մեր այս երկասիրութեան նպատակը լինելով միայն անհամաչափ քերթութեանց զանազան եղանակները հետազօտել, դիւրութեան համար բաժնուած ենք նորանց երկու գլխուոր ձիւղերի, որոց մէկն անուանում ենք կանոնաւոր և միւսն անկանոն չափեր: Այժմ այս գրքոյկին առաջին մասի մէջ պիտի քննենք անհամաչափութեան կանոնաւոր չափերը, բայց միւս անկանոն չափերը թողելով երկրորդ մասի մէջ:

մի կիցուած մի պիտի զուգարմի մի կիցուած մասով
 խաւարմա մ քերթութեանց մասնաւորացում արդէ կանոն
 ան զգարուր ինչու զմի կից քերթում ասու կանոն չեն
 զքերթելից մասարմի կիցում մի կից քերթելի կայում
 մի կ մասարմա— մի կ մասարմա մասարմից մասարմա
 սու կ մաս 2 և 3 ասու կ մաս 1 մաս 2 մաս 3
 մի կ մասարմա մի կ մասարմա մի կ մասարմա մի կ մասարմա
 մի կ մասարմա մի կ մասարմա մի կ մասարմա մի կ մասարմա
 մի կ մասարմա մի կ մասարմա մի կ մասարմա մի կ մասարմա

ՄԱՍ Ը.

ԱՆՍՄԱՅԱԾ ՔԵՐԹՈՒԹԵԱՆՑ

ԿԱՆՈՆԱԿՈՐ ՉԱՓԸ Ե ՆՈՐԱ ՔԱՌԱՆԳՈՒՄ ՏՈՂԱԿԱՐԳԸ:

1.

Անհամաչափ քերթութեանց համար նախագաղափար
 օրինակներ ունինք եկեղեցական տողերը, երգերը,
 շարականները և նաև Գ. Նարեկացոյ աղօթական և ալլ քերթուածները, կալլն, որոնք աւանդեցին մեզ եկեղեցական քերթողները փոք առնելով նոցա տաղաչափական արուեստը նախնի աղբալին քերթուածներեց: Թէ բնչ եղանակաւ և բնչ կանոններով էին քերթվում հեթանոսական քերթուածները նոցա մի քանի հասուկատոր վիպական երգերից, որոնք պատահաբար աւանդեց մեզ Խորենեան Ծերունին, կարող ենք իրափակել, որ միւլենոյն այն անհամաչափ եղանակն ունին, ինչ որ գտնոււմ ենք եկեղեցական քերթուածների մէջ, միայն այն տարբերութեամբ, որ վիպասանականների մէջ նկատվում են աւելի ճարտարահիւս և քաջակիրթ կազմութիւն, չափաւոր ազատութիւն և անգամների ու տողերի որոշ և խորհրդաւոր դասաւորութիւն, բայց եկեղեցական քերթուածների մէջ տաղաչափական արուեստը երբեմն այնպիսի լա-

խառն ազատութիւն է վախելում որ հազիւ թէ նշմարելի են լինում նոցա տաղաչափական կազմութիւնը և ստիպուած ենք լինում շատ անգամ նորանց իրրև արձակ շարագիր ճանաչելու: Արդեօք ունէ՞նք և նախնի վիպասան քերթողները այգքան քերթողական ազատութիւն,—Հաւանական է թէ ունեցած լինին, ինչպէս որ զբքիս Բ մասի մէջ պիտի ջանանք մի այդպիսի օրինակ առաջ բերել վիպասանական երգերից: և որով պիտի համոզուինք, որ մեր եկեղեցական քերթողները ևս որևիցէ հիմք ունեցել են իրանց այգքան բացարձակ ազատութեան համար:

Մեր այժմեան օրինակներից, ինչ որ ունինք շարականների և այլ քերթուածների մէջ, այսքանը կարող ենք մտկարեւել, որ անհամաչափ քերթողները անասհման ազատութիւն են վախելում, այնպէս որ միևնոյն քերթուածքի մէջ իրաւունք ունին ամեն տեսակ համաչափ և անհամաչափ տողեր խառն գետեղելու: Միևնոյն քերթուածքի անհամաչափ տողերը կարող են լինել 1—4 անգամներով և երբեմն նաև խառն տողակարգով, և դոցա իւրաքանչիւր թէ յետագաս և թէ առաջագաս անգամները կարող են կազմակերպուիլ անխտիր 1—6 վանդերով: Այսքան բազմատեսակ համաչափ և անհամաչափ խառնիխառն տողեր և անգամներ զործագրութեան թողաւութիւն ունենալով մինչև ներսէս Ենթահայտ մասնակները, նկատուած ենք, որ քերթողներից ոմանք անէնի միտումն ունին միայն այրինչ տեսակ տողեր և անգամներ զործագրելու, և միւսերը մի այլ տեսակ և կամ միևնոյն քերթողը երբեմն իւր քերթուածքի տողերը և անգամները այնքան միակերպութեան է հասացնում, որ գրէ թէ Հաւաստրվում են համաչափութեան հետ, և երբեմն արձակ շարագրութեան անասհման ազատութեամբ են ընթանում: Բայց որպէս զի կարողանանք մի այդպիսի ազատ քերթութեան վերայ գաղափար կազմել, առաջ բերենք այտեղ նարեկացոյ տողերից մի օրինակ անդամատելով նոցա տողերը գծանշանով:

Պայն — Էնթարանարան — չոյնէր,
 Ղ. աղագր — Էնթարան,
 Արդուս — Էլունէր — Էտետուն,
 Տայր նոր — զուսեղան — ուսանչելուարտ — Էնթելնի:
 Խառնութիւն — Էրամ որդուոյն — Էրգնալէրթիւր — Էրալ Էնթոյ
 Ուրդն ալիարդ — արհաւանչեայ — Էնթել:
 Փռնել — Էնթն առաջըլ — արհաւանչարտ — արնչոյն
 Խառնութիւն — Էրալ քերթողութիւն — Էրալ Էնթոյ — Էրալ Էնթոյ...
 Տելն — Էրթելեայ — արարածանչն — Էրալ արնչոյ
 Էրալ արնչոյ — Էրալ Էնթոյ — Էրալ Էնթոյ — Էրալ Էնթոյ:
 Տարիլ — Էրալ արնչոյ — Էրալ Էնթոյ — Էրալ Էնթոյ:
 Տարիլ — արնչոյ — Էրգ Էրալ Էնթոյ — Էրալ Էնթոյ...
 Մերոյ — Էրալ Էնթոյ — անթարնչն — Էրալ,
 Էրալ — Էրալ արնչոյ — Էրալ Էնթոյ — Էրալ Էնթոյ...
 Փռն — Էրալ արնչոյ — Էրալ Էնթոյ — Էրալ Էնթոյ:
 Ալլ — Էրալ — Էրալ արնչոյ — Էրալ Էնթոյ — Էրալ Էնթոյ:

Այս տեսակ տողերի և անգամների բաժանած մի ստանաւոր եթէ առաջին անգամ ընթեանու մի թէպէտ և վարձառու տաղաչափ, իսկոյն պիտի հերքէ և անհաւատալի համարէ դորա չափական կազմութիւնը: Սակայն դա իրողութիւն է, և մենք չենք կարող ուրանալ նորա տաղաչափութիւնը՝ երբ որ նարեկեան մատենագրութեան մէջ նորա տաղերը նկատուած ենք խնամքով տաղկարգուած և ոչ թէ նորա միւս քերթուածների պէս անփոյթ թողուած: Եւ իսկայէս ուշ արձուցանելով մենք նշմարում ենք այդ տողերի մէջ մի ներգաշնակութիւն, այսինքն որ տողերի մեծ մասը երկվանդ անդամներ ունին սկզբումն և վերջումն, և կարելի է որ եղանակաւոր ձայնի պահանջմամբ միւս սակաւթիւ միակնից և բազմակնից անգամներ ևս՝ որոնք հանդիպում են տողերի սկզբում և վերջում, լեկտրելով և կամ լայնաւելով երկվանդ արձուցանել, որոց օրինակները շատ կան շարականների մէջ զօրօրինակ փառք, զարծրք, փոխա— զրութիւն

և այլն: Եւ Հետազօտելով Նարեկացոյ ազօթական քերթու-
ւածքները նկատուած ենք նմանօրինակ տաղաչափութիւնք ևս, և նաև մի այլպիսի անհամաչափ քերթութեան մի նախա-
գիծ օրինակ գրոշմուած նորա ազօթական մատենի ճակատի,
որոց մասին պիտի տեսնենք զբքս Բ. մատուցը: Եւ այլպիսի
քերթուածների օրինակներէց պիտի եզրակացնել անշուշտ, որ
գոքա տաղաչափութիւններ են, և ունին միանման և խառն
տողակարգ, և անդամներ 1—6. վանդերով անխօրը գասա-
ւորուած տողերի ամէն մի անկիւնում, որին անուանում ենք
անխօր:

Եւ թէպէտ այս տեսակ տաղաչափութիւնները շատ սա-
կաւ տարբերութիւն ունին արձակ գրուածքներից, բայց այ-
սու ամենայնիւ եթէ կամեաւ ենք զոցա տաղաչափական
որպիւութեանը վերահաս լինել, հարկ է որ ընդելանանք նո-
ցա հետ առժամանակ, և ամէն մի քերթուած պէտքն է
ստէպ ստէպ կրկնել և ընթերցման ժամանակին ճշտիւ պահ-
պանել առաջանութեան պայմանները, այսինքն իւրաքան-
չիւր տող և անդամ պէտքն է որոշ արտասանել, և անդամ-
ներից բազմամղանքներ սղելով արագ, բայց փոքրավանդակ-
երկտրելով ծանր արտաբերել: Եւ եթէ այս տեսակ անհամա-
չափ զանազան քերթուածների մէջ ունականանք առժամա-
նակ, կը համոզուինք անշուշտ որ գոքա տաղաչափութիւնք են:

Անհամաչափ քերթութեանց ինչքան էլ սիրահար քեր-
թողներ ունենայինք մեր այժմեան ժամանակում, նորանցից
որ ով չէր յօժարուիլ նորութեամբ գործադրելու այնքան
ազատ և անկասան տաղաչափութիւնները, ինչ որ նկատուած
են բազմատեսակ անհամաչափ քերթութեանց մէջ, այլ հարկ
էր որ՝ որեւէ մի չափ և սահման որոնելին և սահմանափակ
կանոններէ տակ փակելին նոցա անպայման ազատութիւնը:
Եւ արդարև մի այլպիսի նշանաւոր քերթող միթիթարեան
միաբանութիւնից Հ. Արսէն Բագրատունին առաջին անգամ
այդ աշխատութիւնը յանձն առաւ, և անհամաչափ քերթու-

թեան բազմատեսակ տողերից ընտրելով իւր սիրովմանաց յար-
մարում որ մի քանիսը կազմակերպեց իւր քառանդամը և
որոց Հետազօտութեան արդիւնքները աւանդեց մեզ իւր Ալի-
պիկով մշակակների լառաճարանի մէջ:

Բայց Բագրատունոյ շնորհիւ մինչև այժմ մենք կարո-
ղացինք միայն քառանդամ քերթութեան համար մի աղօս
գաղափար կազմել, և յայտնի չէ անդեօք, թէ Բագրատունին
իւր սիրած համաչափանման մի քանի տողերը ընտրելուց
խոտոյ ինչ էր նորա կարծիքը այն յարակից զանազանկերպ
տողերի մասին՝ որոնք անընդհատ խառն գաստւորուած էին
իւր քառանդամ տողերի հետ ՚ի միտսին: Արովհետև անկա-
րկի է այնպիսի սխալ համոզման հանգչիլ—թէ մեր նախ-
նիքը մի երգ գրելուց մի քանի տող տանաւոր էին գրուած
քառանդամ, բայց մնացեալը արձակ—Այլ հարկաւ պէտք է
ընդունենք որ բոլոր երգը տաղաչափութիւն էր, բայց նոցա
չափը մեզ անձանօթ: Եւ նաև խուզարկելով նկատուած ենք
որ ոչ թէ միայն քառանդամ տողեր, այլ և միանդամ, այլ
և երկանդամ, այլ և եռանդամ տողեր սփռուած են հաս-
մաչափ քերթութեանքների մէջ՝ որոց մանրամասն ուսումնասի-
րութեամբ շատ հին և նոր քերթողական առեղծուածներ
կարելի էր լուծանել: Այլ և խառն տողակարգը որ ընդար-
ձակ կիրառութիւն ունէր Հնադոն քերթութեանքների մէջ,
կամ անբացայտայտ էին Բագրատունոյ համար և կամ չարժա-
նացին նորա աշտղութեանը: Բաց ՚ի այդ թերամասնու-
թիւններից Բագրատունոյ քառանդամ տողերի ընտրութիւնն
անդամ անբաւական ենք զգում, այնպէս որ, նորա քա-
ռանդամը երբէք չէ կարող անհամաչափ քերթութեանց
նպատակին ծառայել: Այս տեսակ թերութիւններ նկատելով
Բագրատունոյ աշխատութեան մէջ՝ պէտք է այս գլխից նա-
խազուշտցնել մեր ընթերցողներին միանգամ ընդ միշտ, որ
եթէ ստիպուած քննադատենք մեր այս գրքի շարունակու-
թեան մէջ նորա կարծիքները, ոչ եթէ այն բազմերախտ

ճերունոյն վարկը նսեմացնելու և կամ նորա բազմապիսի գրական երկերը ընդ վայր Հարկանելու նպատակաւ է իմ արարքը, ոչ, այլ միայն թէ ճշմարտութիւնը վերականգնելու համար պիտի ստիպուած լինինք ժխտելու ամեն թիւր կարծիքներ, թէպէտ և այդ թիւրը պատկանելու լինէր որեւիցէ մի նուիրական անձի: Այ սո՛վ չկալ անխաղաղական, և մեզ ամենիցս այդպիսի սխալներ սպասելի են ամեն ժամ:

Եւ որովհետեւ հարկ է մեզ այտուղ անհամաչափ քերթութեանց մէջ ընտրութիւն առնել և կանոնաւոր չափ սահմանել, հարկաւ ստիպուած պիտի լինինք Բազրատունեան քառանգամը հերքել միայն այն մասին, որ նորս յետադաս անդամները եռահատարկ քառավանգ սուղ անդամներից կազմուած լինելով՝ նորս չեն կարող լայտարար նշաններ լինել փոփոխակի սղութեան և երկարութեան և արտալայտել արագութիւն կամ դանդաղութիւն, ուրիշութիւն կամ արտմութիւն և այլն: Միանման անդամները միշտ միակերպ արտաբերութեան ամանակ ունենալով չեն կարող սղութիւնը և երկարութիւնը բացալայտել, և եթէ կամենում ենք անդամները առողանութեան սղութեանու իրարից զանազանել, հարկ է որ տարբեր լինին և նոցա վանգերի քանակութիւնը: Անհամաչափ քերթութեան այս սղութեանը ինքն Բազրատունին ևս չէ ժխտում, ահա և նորա խօսքերը. «լոյ՛թ իմն առաւելութիւն ունի այս սղք (անհամաչափ) տաղաչափութեան քան զզուգավանգն. զի ոչ միայն սղատ է 'ի ձանձրալի նոյնաձայնութենէ սողից և անդամոց, այլ և զի բոս պատշաճի երագընթաց սղութեան և ծանրագանդող երկարութեան բառիցն և բանին ունի լարմարել. ուր զուգավանգն նոյլին ստիք հարկի սակ զօղաթոռիչ սլացս երկվարի և զյամբաբալլ գնացս եղանց: և կամ զեռանգն բարկութեան և զվհատութիւն արտմութեան. լայմ իոկ անզուգական են վեցոտոնիքն լուսաց և հրոսոց...» (տես նոյն լառաջարան երես 18) Բազրատունայ, այս խօսքերից պիտի հաս-

կանալ—որ զուգավանգ քերթութեանները չեն կարողանում արագութիւնը և դանդաղութիւնը, բարկութիւնը և տրամութիւնը արտալայտել, այլ այդ կողմանէ կարի իմն առաւելութիւն ունին անհամաչափ քերթութեանները՝ որոնք բոս պատշաճի սղութեան և երկարութեան շառիչն և բանին (անդամոց և սողից) ձեռնահաս են լինում այդ սղացունը անթերի կատարել: Ահա առիկ սոյն այս նպատակաւ հարկ էր որ Բազրատունին իւր ընտրած տողերի յետադաս անգամների մէջ անխտիր թողաւորէր եռավանգ և քառավանգ անգամներ՝ որպէսզի քառավանգները սղութիւն և եռավանգները երկարութիւն արտալայտէին: Սակայն նա լանկարծ մտքի փոփոխութիւն կրելով՝ արտաքուստ է եռավանգ անգամների երկվանգների և հնգավանգների հետ 'ի միասին, և իւր վերոյգրեալ առաջարկը զրէ թէ մնում է անկատար: Ահա և իւր խօսքերը մօտաւորապէս «զի ուր նախնիքն գանդաման անխտիր եռավանգ, այլ և երկվանգ և ուրէք հնգավանգ զնեն և եղանակօք նուազացն սղեալ և երկարեալ լուսն զչափն... (մեք գանց արորեալ զնոքօք զըրերթամբ նուազաւորան միայն ընտրեալ ընկալաք:» Չպիտի զարմանանք օրգեօք թէ այն անձը՝ որ տաղաչափութեան մէջ անգամների սղութիւնը և երկարութիւնը անզուգական առաւելութիւն էր համարում, քնչպէս լանկարծ ասլախտ է առնում մեր նախնաց կիթիժ ճաշակի ընտրութեամբը և անտես առնելով զանազան սուղ և երկար անգամները ընտրում է միայն միատեսակ քառավանգ անգամներ իւր յետադաս երկու անգամների համար առհասարակ: Կանոնաւոր քերթութեանների յետադաս անգամների մէջ թէ երկվանգ և կամ հնգավանգ չպիտի մուս գործեն, գորան մենք էլ համաձայն ենք, որովհետեւ այդ ազատութիւնը պիտի թողունք անտեսն քերթութեանց համար, բայց կանոնաւոր քերթութեանները մէջ հարկ է գրեն եռավանգների թոյլագրել, որպէսզի քառավանգների հետ 'ի միասին սղութիւն և երկարութիւն արտալայտէին:

178

Թերևս Բագրատունոյ այդ երկխօսութիւնը ծնանում է այն նախադաշարմամբ թէ—Հայոց լեզուի մէջ գտանվում են սուղ և երկար վանդեր, որոց միջոցով և տաղաչափութեան մէջ կարող ենք սղութեան և երկարութեան խորհրդաւոր իմաստներ արտայայտել: Սակայն Հայկական ոչ տառեր և ոչ վանդեր այդպիսի մտացածին զօրութիւն չունին, և եթէ Բագրատունին անհամաչափ քերթուածների մէջ սղութեան և երկարութեան հօտ է աւնում, այդ նոցա տմբողջական անդամներն են միայն, որոց բազմավանդները սղութեան և փոքրավանդները երկարութեան պաշտօն են կատարում:

Ոչ եթէ միայն Բագրատունոյ բաղձանօք, այլ և անհամաչափ քերթուածների քաջակիրթ օրինակներով այն եղբայրական ենք հասնում, որ եռազմանգ անդամներ հարկ է անխտիր թողարկել յետագաս անդամների մէջ: Այդպիսի օրինակներ տալիս են մեզ նախ առաջինն վիպասանական երգերի 44 տողերը, որոց թէ կրճատ տողերը և թէ երկար եռավանգ անդամները՝ միւսերի հետ անխտիր դասաւորելով յոյժ աջողակէս արտայայտում են սղութեան և երկարութեան խորհուրդը: Եւ երկրորդ՝ շարականներից օրինակներ ունենալու համար աւելի բարւոք է հետագօտել նոյն Բագրատունոյ առաջ բերած օրինակները (նոյն լառաջ. երես 12 ծանօթ.) ուր որ գտանվում են բաւական թւով միայն վերնագրեր, և ոչ քերթուածքների տողաչափութիւնք: Եւ այդ շարականների մի առ մի հետագօտութեան աշխատութիւնը լանձն աւնելուց յետոյ այն եզրակացութեան ենք հասնում, որ նորանցից օմանք ինչպէս են * Որ յանկէյ գոյաշուշեր. 'ի գէշերէն յորում հապեր. Որ անդեւ ևս անհնին. Արարագոյն վառալ ծուլէ: Եւս և ներքէս Ենորհայոյ շարականները * Որ արարեր զբոբէմամբ. Այսօր որ էն 'ի շերէնս. Որ զաբարտիսն իրարարանս. Նարհրաշ որսուտար. և այլն, նոյնպէս և Նարեկացոյ տողերը * Սեւա է՛ և գէշ էյնի: Աւեղիս Ռժ իւրհրդոյ.՝ Թէ սոքա և թէ նմանապիսի քերթուածները անուշտ հարկ է որ համաչափ համարուեն, բայց առանց

ձայնայանդի: Որովհետեւ այն սակաւաթիւ զարտուղութիւնքը՝ որոնք նկատվում են իւրաքանչիւր քերթուածքի մէջ, նոքա չեն բաւական անհամաչափութեան զբաւական լինելու. մեր արժեան համաչափ քերթուածների մէջ անդամ երբեմն նշմարելի են այդպիսի աննշան զարտուղութիւնք, որոնք երբէք մեզ չպիտի առիժ տան կարծելու թէ անհամաչափ են նոքա: Աւրեմն այդպիսի անվաւեր և համաչափանման օրինակներից 'ի զուրէ թէ անհամաչափ քերթուածեանց համար վկայութիւն բերենք: Սակայն այս հետեւալ շարականները ինչպէս են * Աւտար էս Ռափտար. Ծագոմն հրաշալէ: Անըսիլէն քանն Աստուծ. 'ի ստանգանէն. Նշանա անշայալը. Ադոմնէյաս. Այսօր որբոյ հարադեայ. Սորբ էս որբ ևայն՝ սոքա և նմանօրինակ քերթուածները անխտիր ետավանդ և քաւավանդ անդամներ ունին իրանց յետագաս ամեն անդամների մէջ. Եւ զբէ թէ ոչ մէկը ճշտիւ Բագրատունոյ բնարութեամբ չեն վարվում: Ահաւասիկ շատերից մի քանի տող օրինակ:

Ենորհէս մեզ տեր—արթնութիւն—բնդ իմաստուն—խոսանայն
 Եւ զհոգոց—երոյ—լաղարբա—պայմաւացոյ
 Ծագումն—հրաշալի—որ անշայ—էր 'ի Ռեջի,
 Եւ բանն—հայրական—անբմբռնելի, *
 Հուր—փայլահնացեալ—և 'ի մարմնի—բնանէյաս
 Անվնաս—պահելով—զարարած—աննայն:
 Ծագումն—հրաշագործ—որ 'ի կուսն—ծագէյաս՝
 ձատագոյնելով—զարարած—աննայն, *
 Երկինք—ցրնծալին—և բրկիս—ուրախանայր,
 Եւ Քրիստոս—Աստուած—բնդ մարդկան—չբոջ էյաս:
 Անսկիզը—բն բանն Աստուած—որ վասն մեր—համբեր մահու.
 Բաւանալով—ըզգատակնիք—անծծէյաս—առ 'ի մէնջոյ:

* Աստուծէն տողերը նոցա են, որ կրճատ լինելով խառն տողակարգ են կազմում. բայց զձանձր անդամները անխտիր զսրճաղբուած եռավանդներն են յետագաս երկու անգամներ մէջ:

Չի գնատուած—բոլորից—սիրութեամբ—հիշելին,
 Ետեղին Հօր—Հետեւեալ—ստացան ըզթտգ—ըն պարծանաց:
 Որոշեալք—ի կրից կարեաց—ի Քրիստոս—արձանացեալք:
 Չի Հաճութեամբ—խոնարհեալ—ընչալ յի—Չան մեր,
 Քողութիւն շնորհեացէ—Չբ թաղում—յանչանց:
 Օձաջամբ—պատրանօք—ըն ճաշակեալ—ի որոշումն,
 Եւ եղև—վայրբանակիլ—մայրաքաղաքն—Երուսաղէմ:
 Կըշանաւ—ամենայալթ—իսկ ի—ըլլա—չս Քրիստոս,
 Պաշտանենս—զմեզ մարդասէր—յաներեւոյթ—Ելլանհոյն:
 Որ 'ի վերայ սորա—տարածեցեր—ընտրութեամբ—բազուկըս քո:
 Դ միւսանգամ—քո գայրտեան—ընտրել—սուրը նըշանիս,
 Արժանի—արա զճառայս—քո վերըտալին—նորդման:
 Ապաւինեցաք—ի խոս թո—Արարել—լաւտենից,
 Որ' ետուր—մեզ պահպան—յալթող ընդդէմ—Ելլանհոյն:
 Գողցաւ—թըշնամին—նէր յայտնել—սուրբ խոս լին:
 Այսօր—արարիչդ—արբածոց, *
 Որ նորահրոշ—արարելութեամբ—զարգարեցեր—զեկեղեցի,
 Ըզքեզ—բարբրանեմք—Աստուած—Հարցըն մերոց:
 Աստուածածին—մայր լուսոյ, *
 Արեգական—արգարութեան—արեւելչ, *
 Որ 'ի խաւար—աշխարհի—ճագեցեր գլոյս—ըն գերազանց:
 Աւետեր—աւ սուրբ կանայս—սէր յաբեալ—ի մեռելոց:

Այսպիսի օրինակներով ևս Հաստատելուց լետոյ մեր կարծիքը, գուցէ ոմանք Հարց առաջարկեն թէ—ուր է սոյա սուղ և երկար անգամների գրութիւնը, որ ամեն անհամաչափ քերթուածների մէջ պիտի որեկցէ մի ներքին խորհուրդ արտայայտեն—: Այդ մասին ոչետք է իմանալ, որ ոչ ամեն սեղ և ոչ ամեն քերթող ձեռնահաս են լինում սղութեան և երկարութեան յայտարար նշաններով արգարութիւն կամ զանգաղութիւն արտայայտել, և ոչ թէ միայն մեզանում այլ և յունաց և Հռոմոց մէջ անգամ անտեղի է այսպիսի

մանրակրկիտ ճշտութեան հետամուտ լինել: Եւ նաև ինչպէս երևում է, եկեղեցական քերթողները աւելի քերթութեան այլ Հանգամանացը ուշ դարձուցին քան թէ սուղ և երկար անգամների խորհրդաւոր գաստարութեանը: Սակայն թէ սրկօք կալ մեր քերթողական արհեստի մէջ այդ Համութիւնը, մենք պիտի ջանանք մի ուրեջ անգամ սպացուցանել, բայց թէ Ինչու այս ինչ քերթողները ուշ չգարձուցին այդ Հանգամանացը, պիտի տեսնք որ—Մեզ Հարկ է որ միայն մեր քերթողական արուեստի մէջ սղութեան և երկարութեան յայտարար նշաններ ունենալ, բայց թէ քերթողներից ոմանք այդ քերթողական պայմանը չիմացին և կամ չկարողացին պահպանել, այդ գիպուածում մեզը արհեստինը չէ, այլ քերթողին և կամ մի այլ Հաղանամանց՝ սրունք արգելաութի եղան այդ ճշտութիւնը պահպանելու:

Այսքան մեր խօսքի այստեղ երկարացնելը միայն այն նպատակաւ էր, որ Հնարաւոր կացուցանէինք բոլոր անհամաչափ բազմատեսակ տողերից բնորել այնպիսի կանոնաւոր չափ, որ թէ արտոժաւոր լինէին, և թէ բովանդակէին իրանց մէջ, ինչքան կարելին է, անհամաչափ քերթութեան պայմանաւորեալ սղութիւնը և երկարութիւնը: Այս գիտամբ Բագրատունոյ քառանյամի մէջ մեր ներմուծած փոփոխութիւնը թէպէտ և աննշան, բայց մեզ պիտանի էին միայն այն մասին, որ մի փոքրիկ փոփոխութեան մի մեծ թեքութիւն ենք լցուցանում: Եւ այս առաջարկը ոչ եթէ ինքնահնար՝ այլ Հաստատուած է նոյն իսկ Բագրատունոյ վիպարութեամբ և Հիմնարարուած նախնի քաջակրթ օրինակների վերայ, որոց մի քանի նմարքը պիտի տեսնենք լետոյ:

Աւելորդ չէր լինիլ այստեղ բացորոշ սահմանել անհամաչափ կանոնաւոր քերթութեանց սահմանափակ կանոնները: Ինչ որ Հարկաւոր են նորա ամեն տեսակ եղանակների մէջ: 1. Ամեն տեսակ անհամաչափ կանոնաւոր քերթողական տողերի մէջ աւելի քան քառավանգ անգամ չպէտք է թող

լազրել, որպէսզի չափազանց ազատութեամբ քերթուածները չհուսաարուին արձակաբանութեան հետ:

2. Իւրաքանչիւր տողի նախադաս անգամը կարող է բաղկանալ կամ միավանգից, կամ երկվանգից, կամ եռավանգից և կամ քառավանգից ըստ պատշաճի տեղոյն:
3. Բայց նոցա ամեն լեռագաս անգամները հարկ է որ բաղկանան անխտիր կամ եռավանգից և կամ քառավանգից:

Այսպիսի կանոնաւոր չափերը դիւրաւ կարելի է զանազանել անկանոններից, որ այս վերջնոյս տողերի մէջ կարելի է ներմուծել հնգավանգ և վեցավանգ անգամներ ևս, նաև միավանգ և երկվանգ անգամներ նորա տողերի ամեն մի անկիւնում: Եւ թէպէտ ամեն անհամաչափ քերթուածների ընթերցումը պիտի կատարուի ճիշտ առողանութեան պայմանով, բայց այդ զրուշութիւնը առաւելուպէս պիտի պահպանել անկանոն քերթուածները մէջ, որովհետև նոցա անգամների այնքան ազատ դասաւորութիւնը միայն կարելի է որոշել ճիշտ առողանութեան պայմանով և ոչ վանգաչափով:

2.

ԱՆՅԱՍՏՉԱՓ ԵՐԿԱՆԴԱՍ ՏՈՂԱԿԱՐԳ,

ՎԱՀԱԳՆԻ ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ԵՐԳԸ:

Անհամաչափ կանոնաւոր քերթութեան քառանգամ չափը՝ որով Հ. Բազրատունին իւր քերթուածները բարգաւաճեց, արդէն նկատեցինք մեր նախընթաց գլխում, որոց և օրինակ բաւական էին այն տողերը՝ որ շարականներից առաջ բերինք: Բայց մեզ հարկ է նաև 'ի նկատի առնուլ անհամաչափութեան այն ամեն կանոնաւոր եղանակները, որոնք խոստափեցին Բազրատունոյ հալեացքից, բայց պիտառութեամբն թերևս աւելի ևս գերազաս էին քան նորա քառանգամը: Հետազօտութեան արժանաւոր մի այլպիսի քերթողական նիւթ տալիս են մեզ նախաքրիստոնէական գարու Վիպասանական երգերը՝ որոնցից նախ և առաջ Վահագնի երգը առնունք քննութեան:

Սեր նախաքրիստոնէական գարու քերթողական ճարտարութեան վերայ գաղափար կազմելու համար առ ձեռն ունեցած մեր նիւթերը անչափ օակաւաթիւ են, և ինչ որ ունինք, պիտի շնորհակալութիւն մատուցանենք բազմերախտ խորեան Ծերուանոյն, որ քաջութիւն ունեցաւ շնուածուելու ժամանակին կրօնական խորութիւններից, և արժան համարեց Հին հեթանոսական պատմութեանց հետ աւանդել մեզ մի

Տշտն—չեր պէրն ա. . .
 Սիրել էմ—պէրն երեւին,
 Բէւան—Բերն երեւին,
 Ով էմ ետն—էնչ չէ սոյ. . .

Այսպիսի քերթութեան մի գեղեցիկ օրինակ ևս կարող է տալ մեզ այս Հմայական աղօթքը՝ որոյ տաղաչափական կազմութիւնը և հրաշապատում գեղեցիկը Համարում են մեզ ենթադրելու, որ այս և սորա սկսւ երգերը Հեթանոսական դարու մնացորդ են:

Պատանչ—ան լիտը,
 Դուրս էլիս—ան չիւ,
 Դուրս էլիս—ան ճորդը,
 Դուրս էլիս—ան օյը:
 Սեռ օյի մէ—աչ չը ջուր էր,
 Միս աչիլ—լըբալ էր.
 Թուի—աչտարի,
 Ենիլ—աչտարի,
 Կանուլ—աչտարի,
 Կողոյս—աչտարի,
 Ձար աչիլ—աչտարի:

Գրականական շրջանից կարող ենք օրինակ առնուլ Պ. Նարեկացին, որ բազմաթիւ օրինակներ ունի իւր աղօթական և այլ քերթութեաների մէջ այսպիսի երկանդամ անհամաչափ քերթութեան, ինչպէս են և նորա այս տաղերը:

Դուրս լարդըն—լուս առիւլ
 Ի լէնիչ լարիչն—արգիւնիչ,
 Ի լէր—ի լէրայ լարիչ
 Մասուլը—ծաղ ի՞նչ ծովայն. . .
 Դուրս գուր—խառնիս գիւրալ,
 Երկնառած—երկնիչ շարլանալ:

Երգ—զարհանալ է,
 Երգ—զարժալարժնի,
 Տեղի եղ եր—բարեկեցական.
 Իրանար—խորհուրդ հանրամ,
 Չարք—երամիչ զարք.
 Նահ ՚ի նահ—յետիչ
 Սափար—եղ էմ նաչն պիւնի,
 Մասն օրինորէն—նշապիւնի սահ:

Այսպիսի օրինակներ անսպասու են և կեղեցական երգերի մէջ, որոնցից առաջ բերենք այստեղ այս երկու շարականները:

Որք առիչ—իշխանութիւն
 Ի լէրայ—աչ գի ճարդիւն,
 Արջալիչէն—լըմիլ
 Ի իսպանայ—մեղայ ճերայ:

Խառնիչեայ—լըտ ճրիտալ,
 Եւ ընդ նըմն—խաղաղարեայ,
 Ի մեանսգամ—գալ ըստեան նորա
 Նասեւրոյ—էս արարարս,
 Թուրութիւն—շարիւնիչ
 Եւ մեղ—մեղարարայ:

Արժաթարարութեանըն—ճուլայ յարայ
 Ալար ընթիւ—զարարարայ
 Ընդ երեւան—ալթարայ
 Հընիչ—լն ճարիւր:
 Ընդ սրամ եւ—համբարեւիչ,
 Աւ զնա—լուսարս.
 Ով համբար—նենգութեան,
 Նըսան—և առիլ ճարս:

Մեր Գրայն — Վնահնէ
 Չառառաժային — սաւրբ հոգիին,
 Եւ ըզգէշուս — ըլլաթարնայ,
 Որպէս զսանդակս — որբուս զիւրեւ:

Կանոնաւոր քերթութեանց Համար մեր առաջ բերած օրինակներէ մէջ երբեմն Հանգիպում ենք այնպիսի զարտուղութեանց ինչպէս են Հնգաժանդ և վեցաժանդ անդամներ և այլն, որոնք անկանոն քերթութեանց մէջ միայն կարող են գործադրուիլ: Այդ մասին պէտքն է կրկնել մեր միւս անգամ ատածը, որ Նախնիքը կանոնաւոր և անկանոն քերթութեանց սահմանը ճշտու չեն որոշել, և մենք կանոնաւոր քերթութեանց Համար պիտի այնպիսի օրինակ առաջ բերենք, որոց մէջ անկանոն զարտուղութիւնք սակաւ ենք նշմարում, նոյնպէս և անկանոնութեան Համար պիտի այնպիսի օրինակ առնունք, որոյ մէջ կանոնաւոր ասղիքը սակաւսթիւ է: Այսպէս և այն ամեն քերթութեանքը շարականների մէջ պիտի Համաչափ անուանենք, որոնք շատ սակաւ անհամաչափութեան նշմարք են ցոյց տալիս:

Մեր վերոյգրեալ փաստերը եթէ Համոզեցին մեզ, որ ազգային քերթութեանց մէջ սովորական էին անհամաչափ երկանգամը, և որոց մի զեղեցիկ օրինակ ներկայացնում է մեզ Վահագնի վիպասանական տասնողեան այս Հատուածը, այստեղ նաև Հարկ է մի Հայտնեք ձգել այդ երգի այն Հանդամանաց վերայ որ Հայնայնի նմանութիւն ունի: Սակայն երգի ներքին ներդաշնակութեանը նախած պիտի այն Հետևութեան Հասնենք, որ քերթողը ոչ եթէ Հայնայնագ ալ նմանաձայնութեան գաշն է կամեցել պահպանել իւր սողերի մէջ, որև այն նուրբ և փոփուկ ներդաշնակութիւնը աւելի ևս սիրորժաւուր է քան ամեն Հայնայնագներ: Այդպիսի նմանաձայնութեան ներդաշնակութիւնը ըմբռնելու Համար արժան է ուշադիր նկատել նորա սողերը միւս մի, զորով-

նակ—Վահագնի երգի առաջին երեք սողերի մէջ զգալի են երբ, ծ, ծի Հայնների զուգաբառն կրկնութիւնը, չորրորդ սողի մէջ կրկնվում է ի կ երկու անգամ. Հինգերորդ և վեցերորդ սողերը միանման բառերի կրկնութեամբ վայելչապէս բաղձիւսում են, ութերորդ իններորդ և տասներորդ սողերը հա, ա, աշ Հայններով Հրաշալի ներդաշնակութիւն են կազմում: Բացառութիւն ունի միայն եօթներորդ սողը՝ որն իւր անդաշնակ կազմութեամբ աւելի ևս ազգու է կացուցանում Վահագն արեգի Հրաշալի ծնունդը: Այսպիսի օրէնք նկատվում է առՀասարակ և ժողովրդական քառասող քերթութեանց մէջ, որոց երրորդ միջանկեալ սողը սովորաբար թողնվում է առանց Հայնայնագի և նմանաձայնութեան: Մտադրութեան արժանի է այս երգի մէջ նաև նմանաձայնութեան մին պայմանը՝ որ կարծես թէ մեր շրթունքների շարժումը ար ինքնին կապ է Հաստատում նորա իմաստին Հետ. ինչպէս «Հար Հեք ունէր» արտաբերով մեր շրթունքը մի զոյգ Համբարի շրջան է կատարում այն լուստապիծառ գիւցաղնի նորածնունդը պատկերը Համբարի մեծարելու:

Այսպիսի նմանաձայնութեան մէջ նշանաւոր էր Նարեկացին՝ ինչպէս որ նկատուի են նորա և այն օրինակներէց՝ որոնք առաջ բերինք այստեղ: Նոր քերթողների մէջ նմանաձայնութեան ձգտումն ունին միթիթարեան Հարք, մանականց քաջ է Բեշեկիթաշլեանը, բայց ուղիղ գատելով նոցա մէջ շատ սակաւ ենք նշմարում այն նուրբ և խորհրդաւոր ներդաշնակութիւնը, ինչ որ նկատուի են Վահագնի այս սակաւթիւ սողերի մէջ:

Այսպիսի նմանաձայնութեան մէջ նշանաւոր էր Նարեկացին՝ ինչպէս որ նկատուի են նորա և այն օրինակներէց՝ որոնք առաջ բերինք այստեղ: Նոր քերթողների մէջ նմանաձայնութեան ձգտումն ունին միթիթարեան Հարք, մանականց քաջ է Բեշեկիթաշլեանը, բայց ուղիղ գատելով նոցա մէջ շատ սակաւ ենք նշմարում այն նուրբ և խորհրդաւոր ներդաշնակութիւնը, ինչ որ նկատուի են Վահագնի այս սակաւթիւ սողերի մէջ:

Միանգամ քերթութեանց Համար կարող են օրինակ լինել այս ժողովրդական Հմայական աղօթքերը:

Ինչը սուրբ,	Լուսնը նոր,
Տեղը հետաք,	Գարունը չոր,
Թըրու լեռն,	Երբուն հարեմ,
Պաշտէ սէտլ,	Թոք չարեմ . .
Պատք լեռն . . .	

Միանգամ քերթուածներ պիտի Համարուին և պատարագամատոյցի այս աղօթքերը, ինչպէս որ և զպրի երաժշտական եղանակն է ապացուցանում:

Անն	Աստուած թեր
Կայրուս,	Եւ սեր թեր
Երկնիցի,	Երեսչաւ թեր,
Կայրուս,	Օրսնե՛տլ
Բարաք	Ենի՛տլ
Կայրուս,	Անու՛տլ
Եւ նայեչարուս	Տե՛տան:
Ըստ գաղտնիեմք:	

Եռանգամ տողակարգի Համար առաջ ենք բերում ժողովրդական այս առակը՝ որոյ տպագրեալ ամբողջ օրինակը կայ քնար Հայկականի մէջ ընդ Համարու 68. ուր որ վրիպակաւ են կէտագրուած և անղամները սրոշուած:

Գայն ու արջն ու ուղուտուսն են բարբեր,
 Հօրեց թօր և սուտը որբե՛տ են Ետբեր,
 Զարուտուսն թուլեց են օրսնե՛ր,
 Մտք, թուլեց սուտք, սպըլարտք սուտք . . .
 Աստուածութե՛ն երբ լուսոյշաւ չորս են էլե՛ր,
 Մին հասն և մի Երկնի՛ցի գտաւ՝ հին հարե՛ր,
 Հոգեարձ թո՛ժանարտք՝ գայն են Երբեր,
 Ձեռն՝ Ետբարտք չար, թո՛ժանարտք չար . . .

3.

ԱՆՄԱՍՅԱՓ ԿԱՆՈՆԱԽՈՐ ՔԵՐԹՈՒԹԵԱՆՑ

ՄՐԱՆԿԱՍ և ԵՌԱՆԿԱՍ ՏՈՂԱԿԱՐԳԸ:

Մենք նկատեցինք արդէն անհամաչափ կանոնաւոր քերթութեանց քառանգամ և երկանգամ տողակարգը շարականների, Վահագնի վիպասանականի և այլ քերթուածների մէջ, այժմ մնում է մեզ մի Հեռուութիւն ևս եղբակացնել ենթագրելով—որ եթէ մեր նախնիքը գիտէին 'ի կիր առնուլ քառանգամ և երկանգամ անհամաչափ եղանակները, անշուշտ Հարկ է որ նոքա ծանօթ լինէին այդ տաղաչափութեան նաև միանգամ և եռանգամ եղանակների Հեռ՝ որոնք անհրաժեշտ և յարակից մասունքն էին այդ նախնի քերթողութեանը: Եւ այդ նկատամար Հետազօտելով մեր ազգային քերթուածները իսկապէս նկատում ենք միանգամ և եռանգամ քերթութեանց օրինակներ ևս, որովք և աներկապ պիտի մտկարբերել որ այդ քերթութեանց միանգամ, երկանգամ, եռանգամ և քառանգամ տողակարգները 'ի Հնուց խոր արմատ ձգած էին ազգային քերթողական արուեստի մէջ, որոնցից Հատուկուոր օրինակներ միայն Հասին մեզ:

Այժմ առաջ բերենք այստեղ միանգամ և եռանգամ քերթութեանց մի քանի օրինակներ՝ որով և լրութիւն կանոն անհամաչափ քերթութեանց ըղոր չորս եղանակները:

Նարեկացոյ քերթուածների նոյնպէս և այլ շարականների մէջ ևս գտանվում են եռանգամի օրինակներ, ինչպէս և այն շարականս:

Ձօքու-լեւա՛մբ — ուրբէ խաչ է — քո Քրիստոս,
 Որ խաչին յայտուր — ի քրիստոս լինան — աշխարհի,
 Մ — որսնուցե ընթէր — յամենայն — քրիստոս լինէ:
 Քանչէ ՚ի սմս — բարչբարչար — Աստուած,
 Եւ ՚ի սմս հնչէր — ընդպարտախն — ուրբէ զարուստ,
 Մ — որսնուցե ընթէր . . .
 Եւ զքո — մըսանգամ — ընդ գոլունսդ,
 Նշանա — խաչ է քո — յայտեք աշխարհի,
 Մ — որսնուցե ընթէր . . .

Այս եռանգամ քերթուածնայ վերաբերութեամբ օլէտք է սակ, որ դոցա կիրառութիւնը նախնեաց քերթուածների մէջ այնքան սովորական չէր, ինչքան որ քառանգամը և երկանգամը. այլ յաճախ նկատում ենք եռանգամ տողերը միշտ խառն գործադրուած քառանգամների և երկանգամների հետ ՚ի միասին, որով և յարգարուած են վայելուչ խառն տողակարգ և որոց օրինակներին շատ տեղ պիտի հանդիպենք մեր այս գրքի մէջ: Ոչ եթէ միայն անհամաչափ, այլ և եկեղեցական համաչափ քերթուածների մէջ շատ սակաւ ենք հանդիպուած եռանգամ տողակարգի, և նոյն իսկ Շնորհալույ համաչափ քերթուածները նոյն են հաստատուած: Սակայն ուղիղը դատելով՝ եռանգամ տողակարգը աւելի պատշաճագոյն էր քերթուածնայ համար, որովհետեւ ոչ այնքան երկայնաձիգ տողեր ունին, ինչպէս քառանգամը, և ոչ էլ այնքան հակիրճ ինչպէս երկանգամը, այլ նոցա միջնակարգ չափը բաւական են քերթուածքի իմաստը ամփոփ բովանդակելու իւրաքանչիւր տողի մէջ: Այս կողմանէ գոլութեան արժանի են մեր այժմեան քերթողները որոց համաչափ քերթուածների

մէջ յաճախ նկատուած ենք զէպ ՚ի եռանգամ տողակարգի ձգտումն և նոցա վայելուչ կիրառութիւնը:

Միանգամ տողակարգի համար առաջ բերուած պատարագի երգերից երկու օրինակները՝ առաջին անգամ պայլսի տողակարգութեամբ նկատողը պիտի բացէ ՚ի բաց ժխտ սակով թէ—դոքա քերթուածներ չեն: Բայց ոչ եթէ միայն այդ երգերը, այլ նաև ամեն անհամաչափ քերթուածներ մեզանում քիչ հետազոտուած լինելով՝ զարմանք չէ որ սմանք հերքուած են նոցա առղայափութիւնը, և կամ համարուած են նորանց անհամ և անարուեստ: Այդ ամենի պատճառը նոցա քերթուական ճաշակի միակողմանի կրթութիւնն է, որ երկար ժամանակ ընդհանուրով համաչափութեան հետ այլ ևս չեն կարճեցուած բաժանուել նորա սովորական միակերպութիւնից: Ասկայն ընդհանրապէս անսխալ է այն կարծիքը, որ ամենայն երգեր ինչպէս այժմ նոյն և հնուձը չափական արուեստով էին յօրինվում, և տողաչափական արուեստը ծնունդ է առած յատկապէս երաժշտական պայմաններին բաւարարութիւն մատուցանելու համար. հետեւեալ ամեն եղանակաւոր երգ պիտի համարել տաղաչափութիւն, և մեզ հարկ է որոնել նոցա կազմութիւնը և չափը, և ոչ եթէ բոլորովին հերքել նոցա չափական արուեստը: Այս ընդհանուր օրէնքից կարելի է բացառութիւններ կազմեն որեւիցէ մի աննշան երգ կամ հատուած, բայց այդ հազուադիւր բացառութիւնները չեն կարող օրէնք համարուիլ, այլ մի անպէտ գրչի արգիւնք: Եւ ընդհանրապէս մեր Հայոց ամեն եղանակաւոր երգերը և անհամաչափ քերթուածները՝ պիտի համարուին տաղաչափութիւնք. թէպէտ և նոքա ըստ սմանց անարուեստ, բայց ըստ սմանց կիրթ ճաշակով են յօրինուած:

3.

ԽԱՌՆ ՏՈՂԱԿԱՐԳ.

ԱՐՏԱՇԷՍԻ և ՎԱՐԳ-ԳԷՍԻ ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԸ :

Ինչպէս Համաչափ քերթուածների մէջ նկատեցինք, նոյնօրինակ և անՀամաչափ քերթուածները շատ անգամ խառն տողակարգով են յօրինուած, այսինքն միևնոյն քերթուածքի մէջ կարող են խառն դասաւորուիլ միանգամ, երկտնդամ, եռանդամ և քառանդամ տողեր ըստ Հաճոյից քերթողին և ըստ սլառշածի տեղոյն. բայց անգամների դասաւորութեան կարգը միևնոյնը պետի մնայ, ինչ որ որոշեցինք միանգամ ընդ միշտ կանոնաւոր քերթուածների Համար: Մեր եկեղեցական քերթուածների մէջ միակերպ և անխառն քերթութիւններէց աւելի տարածուած է խառն տողակարգը՝ որոյ օրինակներին կարելի է Հանդիպել զԷթէ թէ՛ աւանայն շարահանների մէջ, Նարեկացոյ ամեն քերթուածների մէջ, և նոյն իսկ Բագրատունոյ իւր քառանդամի Համար 'ի վկայութիւն հոչած շարահանները ևս (տես Մշակա. երես 12 ծանօթ.) ունին շատ կամ քիչ խառն տողադասութիւնք, ինչպէս նկատեցինք արդէն նորանցից մի քանիսը մեր I. գլխում:

Գլխուոր սլառճանները՝ որ նախին քերթուածների մէջ խառն տողակարգը աւելի կիրառութեան մէջ էր, այնք էին, որ ասելով խառն եղանակաւ տողաչափելը շատ զեւրին էր

այն ամեն քերթողների Համար, որոնք ուշ չէին դարձուցանում տողերի և անգամների խորհրդաւոր դասաւորութեանը: Արդ՝ մեծ ծառայութիւն կարող էին մատուցանել այն ամեն Հմտագոյն քերթողներին, որոնք անձուկ միակերպութեան օաՀմանի մէջ չմնալով՝ աշխատում էին իրանց ոգևորութիւնը և սրտի լուզմունքը ոչ ևթէ սուղ և երկար անդամներով, այլ և կրճատ և ճիգ տողերով՝ արտայայտել՝ որոնք աւելի ևս բացորոշ լայտարար նշաններ են Հանդիսանում քան անգամների սղութիւնը և երկարութիւնը: Երբ որ խառն տողակարգը և նոցա տողերի բազմակերպ փոփոխութիւնները այս առաւելութիւնը ևս ունին, որ ընդունակ են լինում զանազան տեսակ եղանակաւոր ձայնի լարմտութեւ և նոցա ելևէջները կրելու: Եւ լրբոր մեր կրօնական քերթուածների մէջ նկատելի են երբեմն կրճատ և ճիգ տողերի այնպիսի ճարպիկ դասաւորութիւն, որովք կարելի է լինում սլառներագրել ուրեիցէ՛ մի առարկայի զճարգութիւն, ինչպէս որ մի քանի այլպիսի օրինակներ պետի նկատենք մեր այս զրքի մէջ: ԱՀաւաստիկ այդ և նմանօրինակ սլառճանների Համար նախնիքը լաճախ զիմում էին խառն տողակարգի օգնութեանը:

ԱնՀամաչափ կանոնաւոր քերթութեան խառն տողակարգի կատարելատիպ օրինակներ Հանդիսանում են նախաքրիստոնէական զարու Արատշէսի և Վարդգէսի վիպասանական երգերը՝ որոյ մեր ձեռքն Հասած մի քանի Հատուկտոր տողերի ուշագիւր զննութեամբ պետի Հետևացնել, որ այդ քերթուածները Հնուժբ ամբողջապէս տողերի և անգամների կերթ պայմանաւորեալ կիրառութիւնն ունէին: ԱՀաւաստիկ և նոցա տողակարգը, որոնք բազկացած են միանգամ, երկանգամ, եռանգամ և քառանգամ խառն տողերից: Մենք այստեղ մէջ ենք բերում այն ամեն տողերը, ինչքան որ մատնանիշ ցուցանում է մեզ Խորենեան սլառմագիրը. բայց ինչ նպատակաւ սրգեօք ուրբշները Արատշէսի երգից մի քանի տող

քննութեան անհետով միւսերը թողնում են անուշադիր-
եթէ սօքա քերթուածք են միւսերը ևս նոյն չափն ունին:

Արտաշէնի Հիպոտանայի տէրի տալ էրը:

1. Հեծաւ—արի արքայն—Արտաշէս
2. Ի սեան—ըն գեղեցիկ.
3. Եւ Հանեալ—գոսկեօղ—շիկափոկ—պարանըն,
4. Եւ անցեալ—որպէս գարծուի—սըրաթեւ—ընդ գետըն,
5. Եւ ձգեալ—գոսկեօղ—շիկափոկ—պարանըն՝
6. Ընկեց ՚ի մէջք—օրիորդին—Ալանաց,
7. Եւ շատ—ցաւեցոյց—ըզմէջք փափուկ—օրիորդին՝
8. Արագ—Հասուցեալ ՚ի—բանակն իւր:
9. Տեղ սոկի—տեղայր ՚ի—փեսայութեան—Արտաշիսի,
10. Տեղայր—մարգարիտ—ի Հարսնութեան—Սաթիհկան:
11. Տենչալ—Սաթիհիկ—տիկին տենչանս՝
12. ՂԱրտախոր—խաւարտ և զտից—խաւարծի
13. Ի բարձիցն—Արգաւանայ:
14. Վիշապագունք—գողացան—ըզմանուկն—Արտաւազդ,
15. Եւ դեւ—փոխանակ եզին: ¹⁾
16. Արտաւազդայ—ոչ գրեալ—քաջի որդւոյն—Արտաշիսի,
17. Տեղի—ապարանից—ի Հիմնանայն—Արտաշատու,
18. Նա անց գրնաց—և շինեաց—ի մէջ մարաց—գմբարկերտ:
19. Նաչ գործել—Արգաւանայ—ի սպտիւ—Արտաշիսի,

¹⁾ Այս փոփոխանական երգերէ վերջոյ ընկալ առջերը կանոնաւոր չափով
քերթով լինելով միայն նկատելի են մի քանի բացառութիւններ, որոնք կ'ամ
անկանոն սուղաչափութիւն պիտի համարենք և կ'ամ պէտքն է նեմազբել, որ
Խորեանցին ինքը այդ անշտան փոփոխութիւնները ՚ի նկատ չառու, և կամու
բառափոխութեան անկում վերջապահանական աղբիւր մէջ յարմարեց իւր շարադրու-
թեան կազմելու Այս նկատմամբ եթէ այս սուղ այսպէս բառերի տեղափոխու-
թիւն անկեր, այլ ևս հնչազանց անգամ էլն ունենայ:

Եւ փոխանայն—ըն երգի:

20. Եւ խարտաւանակ—լեալ նմին—ի տաճարին վիշապաց: ¹⁾
21. Մինչ գու գնացեր,
22. Եւ զերկիրս—Սմենայն—ընդքեզ տարար,
23. Եւ աւերակացս—որպէս—թագաւորն: ²⁾
24. Գու յոյս հեծցին—յազատն ՚ի վեր—ի մասիս,
25. Ըղքեզ կայցին—քաջք տարցին—յազատն ՚ի վեր—ի մասիս,
26. Անդ—կացցես և բզլոյս—մի տեսցես,

Գ. Մափեփոյի Հարարած տալ էրը:

Ո՛ տայր ինչ—զծուի ծխանի—և զառաւօտն—նաւասարգի,
Ըղվագել—ըն եզանց—և ըզ վագել—ըն եզներուաց,
Մեք փոզ—Հարուաք—և թմբբրկի—հարկանէաք:

Վարդգէնի Հիպոտանայի տէրի տալ էրը:

Հատուած գնացեալ—վարդգէս մանուկ
Ի տուհաց—գաւառէն—գքասաղ գետով
Եկեալ նրստեալ—ըզընդ բլրով
Չարտիմէզ—քաղաքաւ—գքասաղ գետով
Կա ել—կոփել ըզգուռն—Երուանդայ—արքային:

Մեր կարծիքը հնագոյն քերթուածներէ տողերը տրոշե-
լու մասին արդէն բացատրեցինք Վաշագնի երկի առկա-

¹⁾ Նոյնպէս համանակն է թէ այս տողերը բայով և ոչ թէ գերբայնե-
րով լինէն կազմուած զորքեանկ—

Ճաշ քոծեաց—Երգասուն—ի գորի—Երտալի՛ն
Խորեանայ—Եւ Նին—ի տաճարն—Վիշապաց:

²⁾ Նոյնպէս և այս սուղ այսպիսի բառափոխութեամբ կարող է կանոնա-
ւոր լինել զորքեանկ—

Եւերայն—ու ոչոն—Խափաբն:

Բայց ոչ եթէ հարկ եմ համարում անհրաժեշտ այս փոփոխութիւնները,
այլ թպնում եմ բառ կամաց, ո՛վ ինչպէս կամենայ:

կարգութեան միջոցին, նոյնը պէտք է իմանալ և այս Արտաշէսի և Վարդգիսի վերասանականների համար, որոց ամեն մի տողը աւարտ է աւնում բնական հանդստեամբ: Եւ կարծեմ որ, շատ սակաւ վիճման ներք կունենանք նոցա տողերի արտհման վերարբույթեամբ, եթէ միայն կիրթ ճաշակով և տաղաչափական հմտութեամբ ձեռնամուխ լինելու լինինք նոցա քննութեանը: Բայց միւս զլխաւոր սպացոյցը այն է, որ այդ տաղաչափական խառն եղանակը նկատում ենք, որ շատ սովորական էին հնադարյն քերթուածների համար, որոց բազմակերպ խառն տողակարգուած քերթութիւնները լի են մեր ազգային և եկեղեցական երգերի մէջ, որանցից ահա մի քանի օրինակ առաջ ենք բերում այստեղ, բայց սոցա աւելի ազատ եղանակները անկանոն քերթութեամբ՝ պիտի տեսնենք Նարեկեան Ազօթական քերթուածների մէջ:

Այս հմայական ազօթքը ունի միանգամ և երկանգամ խառն տողակարգ:

Մե՛կէն ճտաւ—խորհրդի սէրը,
 Երէ՛սը—հինց ինքուս,
 Անց որ—խորհրդի սէրը,
 Աստուածութեան
 Ստաբը Գեորգի—աշխարհ
 Վերէ ինչ—տա՛րս ե՛ն—Մե՛կէն:

Նարեկացոյ տողերից օրինակ ենք աւնում յարութեան տաղը, որ կանոնաւոր չափ ունի խառն երկանգամ, եռանգամ և քառանգամ տողերով:

Փառաբար—Քրիստոս—ամենազոր—յարութեան . . .
 Ելի՛ք սամբոն—էն արծաթելի—լուծն եր սո՛նի,
 Եւ սուհոն—սքիւնի,
 Փոխի՛ր շարած—չարսման—նոյն ճարգարդի . . .
 Նա յայն սծէր—եղնուհի,

Կանչ ինն սանկը—տըտուհի . . .
 Սոյլի՛նք ՚ի գիլ—գոյր ՚ի գիլ,
 Եւ ճանաչուլ—գոյր ՚ի ստեղծութեամբ—յերուսաղէմ:
 Եւ որդիս—նոր սեղմն—նոր երգիկն—զայս սուելով
 Փառաբար—Քրիստոսի, Ա՛նշոք—արցունչս:

Նոյնպէս և եկեղեցական ժամերգութիւններից բաւական են այս մի քանի օրինակները:

Ընարե՛ս—ըր յԱստուծոյ—ով երջանի՛ն—ստըբ ճանանայ,
 Նրմանեալ—Աւարտն—և Մո՛ղնիս—ճարգարդիս,
 Այն՛ որ—ըզգետորսն—էք յարեալ,
 Զոր Անտրան—մէջը ըզգետոյ:
 Երբնէք—ը պատմանճան—ըր ՚ի յորդոյ—խաղեալ նիւթոյ . . .

Հոգի՛—Աստուծոյ,—որ զգետուցի—սո զխորհուրդ՝
 Իջ եալ ՚ի յերջնից—խաղարես—ի յեալս մեր,
 Հեղճա՛նք—արեան արտա—ալանէմս զսեղ,
 Հանգս զհոգիս—մեր նեղ էջելոյ:

Թա՛գաւոր գուլ—սո յաշխարհ՝
 Մըսեր ՚ի գաղտն—Երեսուցեմ,
 Նըստեալ ՚ի ճերայ—նորեկ եւ—նոր յառնսնիս,
 Կու՛ն զհիւնասա—յերբողութեան:
 Մէք ստաղ՛ս—ծիլեկնեօս,
 Եւ սոցայս սաղ՛ս—արմանեկեօս,

Եւ երամ երամ—բառասն—աղաղակնիս,
 Ալանանայ—չմնեալ էլե՛տուլ—ի յանուն—ըն պեաան:
 Բնծարայս—ստաբը Սնն,
 Բերբիւնայս—ստաբը ելե՛ն ելիս,
 Եւ իննարութեամբ թայմա—ելի՛ն—ընոր ստաղ,
 Օրհնե՛նք—ըզգետուս—սո Փըրբիլ—յաշխարհ:

Աստուծոյ — ազատեալս,
 Իջանելով — թծալսն հնչանք — ի քարտանս՝
 Ի նմանութիւնս — լուսոյ փայլանս,
 Հարգելեաց — անկէջ էլ — դաշակէրսնս.
 Մինչ որես նոսրեմն — ի սորբէ մէջնսսանս:
 Աննիւթսոյն — ազատնի,
 Անտնեղի — որ հնչել — ընկերս Ասործոյ,
 Զոր ստեղծ — ի հոգե՝
 Պատմել — զտնաւոր — եւ զվնասնոց՝ մարտարս,
 Զոր հարուցելն — համագոյալսնս:
 Օրհնութիւն — ի քարտանս
 Եւրջն — ի հոգե — հոգեայն որբոյ,
 Որով — ստագեալսն
 Արբէյան — անհոգեմն — քաջալսնս,
 Եւ հրա — իրեղն — սերկիրս ի յերջնս:

Սոքա են զլիաւոր փոփոխութիւնները՝ որոնք նկատվում են անհամաչափ կանոնաւոր քերթաւածներէ մէջ, այսինքն անխտան միանդամ, երկանդամ, եռանդամ և քառանդամ տողակարգ, և կամ դոցա ամենեցուն խառն տողակարգը ինչպէս այժմ նկատեցինք: Բայ ՚ի զորանցից կան նաև երկրորդական փոփոխմունք, ինչպէս որ եթէ կամենանք՝ քառանդամ տողերի մէջ որեկից համակերպութիւն մտացնել, նորա չորրորդ անդամը և կամ նորա հետ ՚ի միասին և երկրորդը միշտ եռավանգ դնել, և կամ երկրորդ և չորրորդ անդամը քառավանգ բայց երրորդը եռավանգ կազմել ևսլլն. Սյգ տեսակ բարդաթիւ երկրորդական փոփոխութիւնք կարելի է ներմուծանել ոչ միայն քառանդամ, այլև միանդամ, երկանդամ, եռանդամ և նաև խառն տողակարգի մէջ՝ երբեմն երկանդամ եռանդամ, և երբեմն եռանդամ և քառանդամ տողեր զատուորելով: Բայց այդպիսի երկրորդական փոփոխութիւնները էական մասն չեն կազմում անհամաչափ քերթաւ-

թեանց, որոց տողերը ըստ հասնոյից կարող է փոխակերպել ամենալին քերթաւոր, ով ինչպէս որ կամենայ: Նոյնօրինակ և Հ. Բաղնատունն մի տեսակ տողեր ընտրեց՝ վերջին անդամները միշտ քառավանգ թողելով: Սրոց ըլլորի վերաբերութեամբ պէտք է ասել, որ իւրաքանչիւր քերթաւոր ազատ է իւր տողակարգութեան մէջ այս ինչ և կամ այն ինչ տողերը ընտրելու, միայն թէ տողերի անխորհուրդ ընտրութեամբ մենք չենք կարող ծառայել անհամաչափ քերթաւորութեանց խորհրդաւոր նպատակին:

՝) Բաղնատունն թէպէտ որեկեղծ թույլաբուժ է վերջին չորրորդ անդամը երբեմն եռավանգ դնել, բայց այդպիսի օրինակները իւր թարգմանութիւններէ մէջ այնքան սովորաբար են, որ բարձրովն բացառութիւն պիտի համարուին Ընդհանրական նորա կրթող և չորրորդ անդամները միշտ քառավանգ են գտատարածս:

[Faint, mostly illegible text from the reverse side of the page, appearing as bleed-through.]

5.

ՍՈՒՂ և ԵՐԿԱՐ ԱՆԿՈՒՄՆԵՐ,

ԹԷ՞՞ ՎԱՆԳՆԵՐ:

Աինչև այժմ շատ անգամ յիշատակեցինք անհամաչափ քերթութեանց այն առանձնաբանութիւնը, որն անուանում ենք սուղ և երկար անդամներ, և բնականաբար ամեն ընթերցող պիտի հետաքրքրուէր իմանալու թէ քնչ են սուղ և երկար անդամներ՝ որոնք պիտի փոխարինեն Բագրատունոյ վանգերին: Անթերցողներէ այդ հետաքրքրութիւնը յազնցնելու համար հարկ է նախ և առաջ այստեղ ծանօթանալ Բագրատունեան վանգերի հետ, և թէ քնչ փաստեր է նա առաջարկում իւր այդ վանգային դրութեան վերաբերութեամբ:

Բագրատունին, երեւի կարծում էր, թէ մեր անհամաչափ քերթութեանները ոչ եթէ հին ազգային են, այլ հայոց եկեղեցական քերթողների հնարած մի տաղաչափութիւն լուսնական վեցատանոյ հանգչալ, և այդ համոզմամբ գրում է իւր մշակականի լառաջ. երես 19 «եթէ ներէր տեղիս, ակնյայտնի ցուցանէաք զկատարեալ նմանութիւն, մանաւանդ թէ նորնութիւն այսոցիկ ազգային տաղիցս. . . ընդ վեցոտանոյն

Յունաց»: Անհամաչափ տաղաչափութեանց լուսնականի հետ նայնութիւնը ճշգրտելու համար ստիպուած սուղ և երկար վանգեր է հնարում, և լուսնականի վերայ ձուլելով ենթադրում է որ հայերը ևս սուղ և երկար վանգեր ունէին, բայց թէ քնչ են դոքա և թէ քնչպիսի տառերով են կազմվում այդպիսի վանգերը, դոքա մասին ոչ մի բաւականացուցիչ բացատրութիւն չունի. Ստիպյն շօշուած է որեւէ մի անբացատրելի եղանակու (տես նոյն լառաջ. երես 18) իւրաքանչիւր քառանգամ տողի մէջ հաշուելով ստանալ 12 վանգ, երբ որ նոյն այդ տողը ակնյայտնի բաղկացած է վեցոտան ամբողջ հայկական վանգերից՝ որոց մնացեալները լուսնականի նմանութեամբ սղուած է համարում:

Այդպիսի մի անգոյ և մտացածին ենթադրութիւն նոյն իսկ Բագրատունոյ վկայութեամբ անտեղի պիտի համարուին, որովհետեւ եթէ հարցնում ենք նորան թէ քնչ տեսակ բաներ են այդ սուղ և երկար վանգերը հայոց բարբառում, պատասխանում է մեզ «Սուղ վանգս իմա ինչ ստանաօք ըստ երազաշարժութեան և ծանրաբալլութեան բնական առոգանութեան, ըստ իմաստից, ըստ կրից և ըստ ազատութեան իսկ»: Եւ կամ երես 16. «պայման ստանաւորացս ոչ ՚ի վանգոն եղեալ է ՚ի հին նախնեաց, այլ ՚ի յարարուն համեմատութիւն և չափակցութիւն անգամոց» Բագրատունոյ այսպիսի վկայութիւնները ինքնին պէտքն է եզրակացնել, — որ եթէ անհամաչափ քերթութեանց պայմանը վանգերի վերայ չէ դրուած, այլ անգամների վերայ, էլ քնչ հարկ վանգերի հետանուտ լինել և նոցա մտացածին սղութեամբ և երկարութեամբ մուրիլ: — Այլ աւելի պարզ և բարւոք չէր եթէ հոտոտուն մնար իւր այն կարծեացը վերայ, ինչպէս գրում է երես 18. «յոյժ իմն առաւելութիւն ունի այս ազգ տաղից» և այլն, (տես գրքիս մասն Ա. գլ. I.) Որ և իւր խօսքերի վկայութեամբն անգամ պիտի ընդունենք, որ հայերը բնական առոգանութեան պայմանաւ՝ որն երբեմն երազաշարժ

և երբեմն ծանրաբալկ կատարելով մի տեսակ սուղ և երկար անգամներ են հնարում, որոնք և լինում են իբրև լայնաբար նշանացոյց զանազան շարժմանց և մարդկային կրից: Սակայն Բագրատունին չէ կարողանում լարատել իւր այս կարծեացը վերայ, և երևի այս նիւթի վերայ զեռ լոտակ զազափար չուենեալով՝ կրկին և կրկին թարթիփում է վանդերի սղու-թիւնը և երկարութիւնը զանազան եղանակաւ բացատրելու, և իւր լառաջարանի 16—22 երեսների մէջ անընդհատ երկ-խօսութեամբ նսեմացնելով իւր քննութիւնը, և նկատելով որ անկալուն են այդ վանդերը, և երբեմն նորանցից երկարը սուղի տեղ և սուղը երկարի տեղ է բնթանում: Վասն որոյ ասում է «և ոչ է այդ ցնորք, այլ առողջանութեան պայման, և եթէ ցնորք իցեն, լու է ցնորել ընդ հելլէնոս, ընդ հռով-մէացիս և ընդ մեր նախնիս»:

Եթէ ոչ ցնորական, զանէ վրիպական պէտք է համարել Բագրատունոյ այս վանդային դրութիւնը, որովհետև ոչինչ նմանութիւն չունին լուսնաց և հռոմոց սուղ և երկար մայ-նաւորները և վանդերը հայոց միօրինակ վանդերի հետ. և երբէք անկարելի է բմբռնել մի այնպիսի վանդեր՝ որոյ զին-չութիւնը իմանալի լինէր մեզ միայն ըստ Ինտոմէնց, ըստ Իբն Խալիքան և Ինտոմէնցի իմ: Գոնէ մի քանի այդպիսի տառեր կամ վանդեր և կամ իմանալի օրինակներ ՚ի թիւ արկաներ և լա-կանէ անուանէ որոշէր և ծանօթ առնէր մեզ նոցա զինչու-թեանը: ¹⁾ Սակայն այդպիսի անհրաժեշտ պահանջներին բա-ւարարութիւն տալու փոխարէն «եթէ ներէր տեղիս» ասե-

¹⁾ Մի այդպիսի պարտաւորութիւն յանձն է տանում իմ այս գրքի քնն-նդագոս յարգոյ Եփեսոյի Թեոփեանցը (սեռ Իսթրեան մշտնապարտախոթ են 1889 թ. օրին հանդէսը): Ար սուղ և երկար վանդերի պաշտպան հարկանալով բացատրում է «Մըշափ բան հնար է ստիպել բայց և հոյովոյ փոփոխու-թեան ուշադիր ուսումնասիրութեամբ»: Այս խոսքերից պէտք է մակարեղի, որ մենք հայերս պարտաւոր ենք շատ երկար և մտադիր ուսումնասիրութեամբ խնամուա լինել վանդերի սղութեան և երկարութեանը, որովհետև խնամը-մանց և հոյովմանց մի քանի եղանակները ինչպիս են ներդայն, աստուածական

լով անցնում է, և մի ուրիշ անգամ աւելացնում է «զորմէ չէ տեղոյս լերկարել, յոր և մեք չեզաք իսկ անվրեպ ժա-ման»: Եւ արգարև երկարելու հարկ չկար, երբ որ միշտ միև-նայն առանցքին շարժը պիտի պտտէր, և հայոց տաղաչա-փական անգամների սղութեան և երկարութեան այն զգալի երևոյթը, պիտի մեկնաբանէր լուսնական և հռովմէական վանդերի զօրութեամբ: Բայց իմ կարծիքս այս կէտի վերաբե-րութեամբ լայանել կամենալով, ասում եմ, որ—Բագրատունոյ հետ 'ի միտսին համաձայն եմ, և զգում եմ որ կան անգա-մների սղութեան և երկարութեան նշաններ հայոց տաղաչա-փութեանց մէջ, բայց բացէ 'ի բաց հերքում եմ այն կար-ծիքը թէ—սղութեան և երկարութեան այդ զգալի երևոյթ-ները կատարվում են վանդերով, ինչպէս որ լուսնաց և հռո-մոց մէջ: Թէպէտև թէ լուսնաց և հռոմոց սուղ և երկար վանդերը և թէ հայոց սուղ և երկար անգամները նոյնա-նրման պաշտօններ են կատարում տաղաչափութեանց մէջ:

և ուղղութեան ու արտիանը և զոցս վանդերը սուղ են, բայց թացեաները՝ երկար: Այդպիսի անտանելի ուսումնասիրութեան հարկ է լինելու Եփեսոյի Թեոփեանցին՝ որ ծանրաբաններ մեզ վերայ, այլ եթէ համայն է, ինքն յանձն անելը զոցս մանրամասն և ներքին ուսումնասիրութեանը և աշխատել որոշելու և մի առ մի սահմանելու հոյովմանց և խնամքմանց սուղ և երկար վանդերը թիւսս յայնմամ միայն կղզայք, որ ու եթէ վանդեր այլ ուրուականներ են եր-հնատարանն:

գոյափական օրէնքը փոքր ինչ յետոյ եղծանելով ասում է
«Եթէ նախագաս քառավանգի վերջն ոչ երկարի. . . նշանակէ
թէ այլով չափով է յօրինեալ տաղն»: Իսկ ուղիղը դասելով
ոչ եթէ այլով չափով, այլ այլով եղանակաւոր ձայնիւ է յօ-
րինուած այն շարականը, որոյ նախընթաց անդամի վերայ
կարիք չէ գգում երգիչը երկար առողջանութեամբ շեշտելու:

Պարզ է այժմ, որ այդ երկար ձայնը որ կրում են կամ
չեն կրում շարականների այս ինչ կամ այն ինչ անդամները,
այդ կախուած է առաւելապէս նոցա եղանակաւոր ձայնից. թէ
չէ, կործագոյն անդամների վերայ վանգ աւելացնելու. Համար
շարականները բոլորովին այլ միջոց ունին, նոքա այգսպիտի
դիպուածներում մի բոլորովին աւելորդ վանգ են Հնարում և
կցորդ տալիս յետագաս անդամին զորօրինակ Բնիմ—Ըս Բուե-
իւ, գործ—Ըս Բուեան, քա—Ըս Բու և այլն, և կամ երբեմն մի
բոլորովին աւելորդ ք ձայն են վերադիր առնում ինչպէս—ը
Աստուած, ը անարատ և այլն: Եւ ընդ Հակոբակն երբ որ
կամենում են սղել և վանգերից մէկը կամ միւսը զեղչել,
յայնժամ կամ բառերը միջակոտուր են առնում զօրօրինակ
Բուե—իւնչէ, գործուր—իւնչ, և այլն, և կամ արագ արտաբերե-
լով սղում են ինչպէս պիտի նկատենք ահաւասիկ Հոփսիմ-
եանց շարականների մէջ և ուրիշ շատ տեղերում: Բազրա-
տունոյ առաջ բերած օրինակների վերաբերութեամբ առ Հա-
տարակ պէտք է ասել, որ նա շատ անփոյթ է վարուած
մինչև այն աստիճան, որ իւր անՀամաչափ քառանյամի Հա-
մար կանոն սահմանելու նպատակաւ օրինակ է առնում
եօթնասնեան Համաչափ ոտանաւոր թէպէտ և անձայնայնոյ:
ինչպէս—

Ի Հարաբերութեամբ
Անհարաբար ըր ըրտուի,
Կենդանութեամբ ոտը Հոգի.
Օրձեւու ևս լոյս ճշմարիտ. . .

Յ.

ՍՈՒՂ ԵՒ ԵՐԿԱՐ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄԷՋ.

Թէ Հայոց տաղաչափութեան սուղ և երկար անդա-
մների մեծ ազդեցութիւնը կրում են և շարական-
ների եղանակաւոր ձայները՝ այդ անուբանայի է, Սաղայն Հ.
Բազրատունին կամենալով երաժշտական երգերից ևս օգուտ
քաղել իւր վանդալին զրուցեան Համար, շարականներից մի
քանի տողեր ՚ի վկայութիւն կուչելով եզրափակում է թէ—
անհամաչափ քերթողական տողի մէջ եթէ նախընթաց
անդամը երկար շեշտ է կրում, նա յայնժամ լիավանգ է
գարձուցանում իւր յետագաս կործագոյն անդամը, այն-
պէս որ եռավանգը Համարվում է քառավանգ, և այլն,
(տես նոյն յառաջ. երես 20): Բայց ՚ի նկատի առնելով իւր
առաջ բերած օրինակները և ընդհանրապէս շարականների
կարգը տեսնում ենք որ բոլորովին այլ պատճառ ունին դո-
քա, և ոչ երբէք այս ինչ անդամի վանգը պիտի երկարել,
որպէս զի միւս անդամի պակաս վանգերը լրանան, այլ նոքա
երկարվում և սղվում են միայն եղանակաւոր ձայնի պա-
Հանջմամբ: Սաղայն նոյն ինքն Բազրատունին իւր այդ տա-

Որպէս զի կարողանանք տաղաչափական անդամների սղութեան և երկարութեան օրինակներ ունենալ շարականներից, հարկ է իմանալ որ կան այնպիսի շարականներ՝ որոց տաղաչափական անդամները չեն համապատասխանում իրանց եղանակաւոր ձայնին, և այլ մասին տաղաչափական անդամները զոհվում են եղանակաւոր ձայնի պահանջը ՚ի կատարածէլու համար: Այսպիսի շարականներից անտեղի է թէ սղութեան և երկարութեան օրինակներ առաջ բերէինք. որովհետեւ յայտնապէս տաղաչափեալ անդամները կամ միջաբեկ են լինում, և կամ քերթողական տողի մի անդամը իբրև երկար և մնացեալը իբրև սուղ են համարվում, և կամ ընդ հակառակին: Ինչպէս ահա այս տողս—

Ինչ արարեմք: — Բանաբոլորն — ՚ի արևելքն — արբոսն — անխնայն:

Այս տողի նախադաս երկու անդամների վերայ երգիչը իւր ձայնը երկարում է ոչ թէ այն նպատակաւ, որ երրորդ եռափանգ անդամը գառնայ իբրև քառափանգ, այլ որ տաղաչափական և կամ երաժշտական օրէնքով ամեն փոքրափանգ անդամ հարկ է որ երկար համարուին և ծանր արտաբերուին, բայց նոցա յարակից բազմափանգ անդամները սուղ համարուելով պէտքն է արագ արտաբերուին: Եւ թէպէտ վերոյիշեալ այդ շարականի տողը քառեակ անդամներից է բաղկացած, բայց բոս երաժշտական ամանակի մենք պէտք է ըմբռնենք իբրև եռանդամ, որոնցից երկու առաջինը ինչ արարեմք, Բանաբոլորն, համեմատաբար փոքրափանգ լինելով երկար շեշտ են կրում, բայց յետագաս երկու անդամները իբրև մի բազմափանգ անդամ սմբողջապէս առեալ սուղ համարուելով արագ են արտաբերվում: Ինչպէս և այս տողն—

Փառս — Ըս զեղ Ասորում — փառս — արբուլ յարեփանս: —

Այստեղ ահա եղանակաւոր ձայնիւ ֆառ, փառ, երկար անդամներ են և ծանր արտաբերութիւն են պահանջում, բայց մնացեալ յաջորդ հնդական փանգերը իբրև մի սմբողջ

անդամ առեալ համարվում են սուղ: Այսպէս և

Իսրայելի Բեճ — և ասո՛նչ էլ է — որ յո՛ւսն — արտաբ յայտնեցաս:

Ահա և այս երգի պայմանն է, որ երրորդ անգամից մի երկրփանգ անդամ խլելով նորա վերայ ձայնը երկարում է, բայց յետագաս հնդական փանգերը իբրև մի սմբողջ անգամ արտաբերվում են արագ:

Ասացինք որ վերոյգրեալ շարականների պէս քերթուածները մեզ չեն կարող օրինակներ լինել, այլ եթէ կամենում ենք սղութեան և երկարութեան այնպիսի օրինակներ ունենալ շարականներից՝ որ նոքա իրանց եղանակաւոր ձայնիւ անգամ հաստատէին, թէ կան հայոց տաղաչափութեան մէջ սուղ և երկար անդամներ, այն մասնապէս հարկ է այնպիսի շարականներ ընտրել՝ որոց եղանակաւոր ձայնը չէ խանդարում իրանց տաղաչափական անգամները, այլ զուգընթաց լինում են նոցա հետ համաձայն: Այսպիսի օրինակ կարող է մեզ լինել Կամիտաս Կաթուղիկոսի Հեթիմիմեանց շարականը՝ որից ահա առաջ ենք բերում այս տողերը:

Երբեքսքս — մահաբերս — անխնայն — Ըն լրածանս,
 Եւ Արտա — Էլ երբեքսքս — Ասորում — Զարեանս,
 Փոխանայ — Եսայի — արբուլ — Ըս նորս,
 Մարբորոս — և Իտանս — Ըն ծայտաւր — Ասորւծայ:
 Զօրքս — Զրեշտոխոյ — Ընտ մարթան — արեշչին,
 Եւ Իտանս — ՚ի յերբին — Ըն փրեյան — Ըն լրածանս,
 Կաստութեանք — Ընտ մահա — պատեպաղեանս — Ըս յաղ լեշին,
 Խաչախչ — Ըն ինչով — Իտանութեանք — արբուլ ինչ
 Է — Ըն պարտաւան — և ՚ի լեքս — Ըն ընտրաւ,
 Իսրայելոյ — և Բանից — Զրեշտոխոյ — և մարթան,
 Քանչէլ ինչ — Ասորում — արեւոյշոյ — Զարեանքս,
 Ինտարեփանս — արեւոյշոյ — Ըն լրածանս — Իտանսայն:

Այս շարահանը որ բուսական ընդարձակ է և այբուբե-
նական կարգով յօրինած, եղանակաւոր ձայնիւ որոշվում են
սորա սուղ և երկոր անդամները. ամեն եռափանդից ստուա-
րագուն անգամ սուղ է, որոնք և երգիչը արագ է արտաբե-
րում, ինչպէս են Ստաւոսձախչող, գաթեղաշէտչ, աշխարհը: Բայց
ամեն եռափանդից նուազագոյն անգամ ինչպէս են—Գրեշ, շէրէ,
ոչբէ, Ե, երկար են, որոց վերայ և երգիչը Հարկ է Համարում
ձայնը երկարել:

Բազրատունին իւր սովորական անփժուփեամբ այս շա-
րահանից էլ մի քանի տող առնելով (երես 21) կամենում է
սոցա օրինակով ապացուցանել որ նախագաս անգամի վանգը
երկարվում է յետագաս եռափանդ անդամները քառափանդ
դարձուցանելու նպատակաւ: Բայց գոքս առ աջօք ենթա-
դրութիւններ են, որովհետեւ բազրատնիով այդ շարահանի
տաղաչափական տողերը իւր երաժշտական եղանակի Հես
ընդհանրապէս նկատում ենք, որ Հարկ է իւրաքանչիւր տող
բաղկացած լինի չորս անդամներից, և իւրաքանչիւր անգամ
երբեռակ վանդերից. ամեն եռափանդ անգամ երգիչը ծանր է
արտաբերում ինչպէս վանդ վանդ, և ամեն թէ եռափանդ,
թէ սուղ և թէ երկար անդամներ իբրանց վերջումը շեշտ են
կրում եղանակաւոր ձայնը կայացնելու Համար: Սակայն Հան-
դիպում ենք երբեմն այդ անհամաչափ բերթուածքի մէջ
այնպիսի անգամների, որոնք եռափանդից նուազագոյն են, և
որպէս զի գոքս ևս եռափանդ լինին, երգիչը կանգ է առ-
նում և ձայնը երկարում, որով և ըստ երաժշտական ամա-
նակի լրութիւն է աննում նոցա պակաս վանդը. և ընդ Հա-
կառակն երբ որ Հանդիպում ենք եռափանդից ստուարագոյն
անդամների՝ երգիչը նոցա սկզբնական վանդերով սահելով է
անցնում և արագ արտաբերում, որպէս զի սղուի նոցա աւե-
լորդ վանդն:

Այս շարահանի երաժշտական այս առանձնայատու-
թիւնը ըմբռնելուց յետոյ որպէս զի Համոզուինք անտարա-

կոյս, որ ոչ եթէ ըստ Բազրատունոյն այս ինչ անգամի այն
ինչ վանդը երկարանում են միւս իւր գրացի անգամի պա-
կասը լրացնելու նպատակաւ. Հարկ է փորձել, որ նոցա ամեն
կասը լրացնելու նպատակաւ. Հարկ է փորձել, որ նոցա ամեն
նուազագոյն և ստուարագոյն անգամների փոխարէն եռա-
փանդ անգամներ ներմուծուին. լայնժամ երգելիս կը նկա-
տենք, որ այլ ևս ոչ սղելոյ և ոչ երկարելոյ կարիք չենք
զգում, որով և պիտի Հասնինք այն եղբակացութեան, որ
ամեն անգամ իւր աւելորդը արտաբերելու Համար է սղվում,
և իւր պակասը լրացնելոյ նպատակաւ է երկարվում: Սքջա
են ահա սուղ և երկար անգամները՝ որոնք այս և նմանօրի-
նակ շարահանների մէջ որոշվում են նաև երաժշտական պայ-
մանաւ. Բայց Հասարակ քերթուածների մէջ մենք պարտաւոր
չենք բազմաթիւ եռափանդ անգամներ գործ դնել, ինչպէս
նկատում ենք այս շարահանի մէջ, այլ խառն օրիտի գասա-
նորուն ըստ պատշաճի սեղոյն, որպէս զի կարողանան յա-
տարար նշաններ լինել շարժմանց և կրից:

որոց և անուանում ենք երբոր անբարեք, բայց ամեն բազմա-
 փանդ՝ հարկ է սղելով փորք ինչ տրագ արտաբերել, որոց և
 անուանում ենք առաջաբանք։ Եւ ինչքան որ քերթողական
 հմտագոյն տողերից քաղելով մտկայերում ենք—անհամաչափ
 կանոնաւոր քերթուածները մէջ ամեն եռափանգից նուազա-
 գոյն անգամները պէտք է երբոր ճանաչել, և ամեն եռա-
 փանգից ստուարագոյն անգամները առաջ բայց եռափանգ ան-
 գամները իւրաքանչիւր տողի նախագաս անգամի մէջ հարկ է
 առաջ համարել, և ընդ հակառակն լիտագաս անգամների մէջ
 երբոր, որով և նախագաս անգամները երկու սուղ և երկար,
 բայց լիտագասները մի սուղ քառափանգ, և մի երկար եռա-
 փանգ կուենանան։

Ահա այսպիսի սուղ և երկար անգամների արագ և
 ծանր արտաբերութեանը պարտաւոր են ուշ դարձուցանել
 նոքա ամենեքեան, որոնք պարապովում են անհամաչափ քեր-
 թութեամբ. և իւրաքանչիւր անհամաչափ քերթող պարտա-
 ւոր է ըստ կարեաց զործ դնել իւր քերթուածների մէջ ան-
 գամների և տողերի խորհրդաւոր և պայմանաւորեալ դատա-
 ւորութիւն, որոնք և լայտորար նշաններ կարող են հանդի-
 սանալ զանազան շարժմանց և կրից լուծական և հռոպմանա-
 կան վանգերի նմանութեամբ։ Այլ քերթողական պարտաւո-
 թիւնը ոչ եթէ ինքնահնար է, այլ ինչպէս ուրիշ անգամ էլ
 ստացինք վկայուած է նաև այն միակ քերթողից ¹⁾, որ առա-
 ջին անգամ սիրտ առաւ մուտ զործել անհամաչափ քերթու-
 ւածների քննութեան մէջ։

¹⁾ Իմ քննողական թերթուածը վանգայն զբոսով եւս պարտաւոր հանդիս-
 նալոց յետոյ նաև գրում է, մուշտիւնս սուղ և երկար վանգերը երբև մտաւ
 ցածին պարտաւորութեամբ սուղ և երկար անգամներ հնարելու պարտաւորութեան
 մէջ կրողը ինք զմեզ։ Ահայնք ոչ եթէ միայն եւս այլ և էւ թող ըստուենին այդ
 պարտաւորութիւնը զգում էր ինչպէս որ յայտնապէս նկատուում ենք նորա
 վկայութիւնը Էրևմ 18- ուր որ զգում է այդ ինն առաւելութեան ունի այն
 այդ արտաբերութեան քան զբոսաբանութեան և և այլ առաւելութեան
 թիւնը նայն ինքն թող ըստուենին ընտրութեան և սակաւոր անհամաչափ քերթ-

5.

ՍՈՒՂ և ԵՐԿԱՐ ԱՆԿԱՍՄՆԵՐԻ և ՏՈՂԵՐԻ

ՊԱՅՄԱՆԱՌՐ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆԸ ՎԻՊԱՍԱՆԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻ ՍԷՅ.

Եթէ փոքր ՚ի շատե համոզեցուցիչ էին մեր մինչև այժմ
 առաջ բերած փաստերը, թէ հայոց տաղաչափու-
 թեանց մէջ չկան սուղ և երկար վանգեր, այլ անգամներ-
 այժմ դառնանք այն հարցին՝ որի մասին շատ անգամ լիշա-
 տակեցինք,—որ հայկական սուղ և երկար անգամները ունին
 նաև խորհրդաւոր կիրառութիւն, որն զգայի է լինում մեզ
 մի որոշ առաջանութեան պայմանաւ։ Որովհետև ոչ եթէ մի-
 այն շարականների եղանակաւոր ձայնիւ, այլև հասարակ ըն-
 թեկեցանութեամբ անհամաչափ քերթուածների անգամները
 պիտի տարբերուին իրարից մի որոշ առաջանութեան պայմա-
 նաւ, որով և կազմակերպովում են նոքա սուղ և երկար ան-
 գամները։

Բայց թէ ինչ են այդ առաջանութեան պայմանները, և
 թէ ինչ կարգ պէտք է պահպանել անհամաչափ քերթուած-
 ների ընթեկեցման միջոցին, պէտք է կրկնել այստեղ մեր
 միտանգամ ասածը թէ—ամեն փոքրափանգ անգամների վե-
 րայ հարկ է փոքր ինչ ձայնը երկարել և ծանր արտաբերել,

Սակայն մեր այս ենթադրութիւնները որպէս զի Բաղրատունեան սուղ և երկար վանդերի պէս մութ և անբացարար չմտախն, հարկ է այտեղ մի քանի օրինակներով մեր միտքը պարզել, թէ Բնչ եղանակաւ էին գործադրուած սուղ և երկար անդամները մեր նախնեաց քերթուածների մանաւանդ վիպասանականների մէջ:

Վահագնի վիպասանական տասնորդեան հասուածք եթէ ուշադիր զննելու լինինք, պիտի այն համոզման հանգչինք, որ այդ երգը, ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ արեգակի ծագման նկարագրութիւն. հետեաբար ոչ եթէ կիսատուած, այլ այնքան յարկ էր այս շատուածը, ինչքան որ երկնային Ձևը, որ ինչպէս օտ Կիտանեան հսկայների հետ, այնպէս էլ նա վիշապազանց հետ պատերազմ մղեց և յաղթող հանդիսացաւ, և սոցա արտաքին կերպարանք ևս իրարու մօտ նմանութիւն ունին, երկուսն էլ հերպանձ և մօրուեղ և օրոց շտաբը պատած են ծով և այլ երկնային մարմիններ: Այդ հնագոյն քերթուածների մէջ անդամների հմուտ դասաւորութեամբ զգալի են լինում մեզ թէ Բնչ դադափար ունէր քերթողը երկնի, երկրի և արեգակի շարժման վերայ՝ որպէս բացատրութիւնը ահաւասիկ գնում ենք այտեղ:

Երբեք երբեք—և երբեք,
Երբեք և—ծրեքն ծով,

Թեանց անդամների ծանր և արագ արտաբերութեամբ հնարին է արագութեամբ յարմարութիւն բարեութիւն և արտաբերութեան արասայտեկ յունաց է հաստոց վիշտասուայ նմանութեամբ: Միայն թէ Բաղրատունայ այդ ուղից հայտնաբեր յունական վանդերի փայլով գրտուեցին: Եւ ոչ եթէ միայն Բաղրատունին այլ և արագալուծը եթէ մի այլ բննացաւ ևս յունեցի, նա էլ այդ դարտականութիւնը պիտի ունէր և ս իւր զգայը. եթէ միայն կամ բ շունչը խնամբանց և հրովմանց ուրականների հիւստումս լինելու:

1) Երբեք 'բ—ծրեքն ունէր
Ըւ էրբեքն—Եւ էրբեքն:

Այս հասուածի մէջ մենք զգում ենք, որ վիպասան քերթողը վաղ առաւօտեան գեմքը գէպի արեւելք դարձուցած քալլ առ քալլ հետեւելով արեգակի ծագման՝ նկարագրում է շարունակ երկնային փոխակերպութիւնները: Սկզբումս գետամեն բան սովորական է, երբեք երբեք արագահնչիւն սուղ անդամով ըմբռնում ենք որ երկինք իւր ուղին շարունակելով շարժվում է, և երբեք երկար անգամի ծանր առողանութեամբ պիտի զգանք, որ երկիրս իւր տեղում կանգնած է անշարժ: Այսպէս և ծովը ցամաքի համեմատութեամբ շարժուն լինելով սուղ անդամներով են արտայայտուած: Բայց այդ ամենը երկունք են, և դիտում է քերթողը շատ հեռուից ծովի մէջ էրբեքն էրբեքն 2) որն իւր երկար անդամներով պիտի իմանայ որ անշարժ է և «ի ներքուստ մինչև ի վեր երկնի հետ հաղորդակցութիւն ունի: Գերթողի այս միօրինակ դիտողութիւնը յանկարծ ընդհատուած է այս հրաշալի երևոյթով—

1) Այլ եթէ երբեք, այլ հրանական է թէ երբեք լինէր զորս նաննուկան հնչելուք, բայց է շոյնտորի զեղումը տեղի ունեցաւ միւս է նախընթաց միտումովը այդ անդամի հետ, որ այդպիսի զեղումովում հարկ էր որ երկուսեց մէկը զեղուէր:

2) Կարծիք եղեզնիկը որ երկու կողմից էլ պիտի բացուածք ունենար, որպէս զի արեգակը նորս մէջ մանելով առաւօտեան իւր թէ երկուն ներքեկը գէպի վեր անդանէր, այդ ահագին անցք մի երեզնի նմանայնայ՝ ստորոտի պիտի համարուէր, ինչպէս և Համբոտ Իշխանի մէջ զի, Բ. Աքայեցոյ զուգրերը հանձնելի են նմանացուած: Սակայն այդ հնագոյն նմանարարութեան կրճատը հիմնուած է սեռագական օրէնքի վերայ որ հետագայ էր փոքրացոյն է երևում մեր աչքին: Այսպէս և արեգակնայն անցքէ ծիրը այնպէս անհուն հետաւորութեան վերայ կարող էր եղեզնի շափ փոքրմտայ, ինչպէս որ և արեգակի յայթ մարմինը փոքր է երևում՝ մեզ պտտանեկիկի շափ: Այս անսոցական օրէնքը աւելի ևս մանբանան բացատրուած են Համբոտան Երևանի մէջ, ուր քերթողը կանգնած նկատում է որ զուգրերը վազում են իւր առջեկէ և հետադարձ:

Ընդհանուր էլ ինչպէս
 Ընդհանուր էլ ինչպէս
 Ընդհանուր էլ ինչպէս

Այս տողերի թաւացիկ և սուղ անդամներով արշալուսոյ պատկերն է նկարագրում, որ յանկարծ նախ իբրև ծուխ և սպա իբրև բոց արագաշարժ թաւում և շառագունում է երկնի երեսը: Աւելի ճարտար և աւելի զգալի կերպով անկարելի էր յայտարար նշաններ ապ յայ վաղանցուկ և յանկարծական երևոյթին, ինչպէս որ նկատում ենք այս սաղերի մէջ սուղ և թաւացիկ անդամները: Արշալուսոյ տեսարանը անցնելուց լետոյ բոցերի միջին գուր է երևում պատանեկիկ արեգակի դէմքը:

Վաղ էր նա — հոսք ձեր բաներ,
 Ապա լին բոց — աւելի ճարտար,
 Եւ ազգանքն էլն — արեգակնսնս:

Տեսարանը փոխվում է: Վաղ էր նա ծանր արտաբերելով՝ մենք զգում ենք, որ արշալուսոյ արագաշարժ երևոյթը անցաւ, և հոսք ձեր բաներ անգամով, ինչպէս այլ անգամ նկատեցինք, համբուրիւ մեծարում ենք այդ նորածնունդ աստուած:

Հետևի փորձում են նախ սպի շափ, յետոյ տերևներ շափ, հուսկ յետոյ գառնում են ինչպէս ճանձեր: Բայց զգալի է մեզ որ այդ միջոցին կըրը շերտը ևս գնալով մտնում է զբերելին և այդ մտան այդ ճանձերը հարցահետ ստուարանայով փոխարկում են սպի երամակի և վերջուպէս գառնում են նախիկի և ցուէի շափ մեծամեծ արարածներ: Բայց մէկ կ'ընչու բերեալը եղեգնի նմանութեամբ բացարարց այդ արեգակնային ծերը և ոչ մի ուրիշ նմանութեամբ, — այդ կտորը էր պատանի բերեալը հարեւնիքի դերբոյս սրտ արեւեկան կողմին գտնում էր ծով և եղեգնուս, և գտնելով բերեալը նրեւում էր մէկ կ'ընչուս այդ եղեգնուսը կարմրակամ շառագունում էր և գուրս գուրեւ արեգակը: Աստ նկատմամբ կէ՛ք գուրս կամ լիտան տեսնաք բերեալը իւր արեւեկան կողմին անշուշտ սառային կամ ընտանյին մի նմանութեամբ պիտի բացատրել որք արեգակն ծերը:

նախին պատանեկի պատկերը քանի որ նա գեւ չէ խտողում մեր աչքերը: Յաջորդ սուղ անդամները մեզ յայտարար նշաններ են տալիս, թէ Բնչպէս այդ նորածին պատանեակը նախ հերասանն զլիտով և ապա ճառագայլթարակ և բոցափոռեալ մորուով արագ արագ սլանում էր, և որ դա ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ նոյն ինքն արեգակն:

Ահա սոքա են սուղ և երկար անդամները՝ 1) որ ինչպէս տեսնում ենք, սուղը՝ արագաշարժութեան, և երկարը՝ ծանրաշարժութեան և անշարժութեան յայտարար նշաններ են: Եւ ինչպէս գոքա այս բերթուածքի մէջ իրական եղեւթութեան նշաններ են, այնպէս և ուրիշ բերթուածքների մէջ տեսնում ենք բարոյապէս գործազրուած: Արովհետև անշարժութիւն կարելի է համարել մարդկային այն զգացմունքը, որ զարմանքով կանգ է առնում ու մնում յափշտակուած, բայց ընդ հակառակն արագաշարժ է, եթէ որ գոգոռած է և սաստիկ զայրացած:

Վահագնի այս երգը այսպիսի բացատրութեամբ սուսջ բերելով կէ՛ք կան գարձեալ հակառակորդներ՝ որոց գեւ անգագայլ են սուղ և երկար անդամների խորհրդաւոր կիրառութիւնը, առաջարկում են նորանց որ փորձի համար փանդարեն այդ երգի անդամների կարգը, փոխանակ սուղի երկար և փոխանակ երկարի սուղ անդամներ գտասուրեն, և ջան 'ի գործ գնեն գարձեալ տաղաչափական ինքնահնար բացատրութիւն յերիւրել նոցա վերայ, յայնժամ միայն պիտի նկատեն, որ այդ չէ յաջողվում, և կհամոզուին որ այդ բերթութուածքի տողերը և անդամները գիտակցութեամբ և խորհրդով են աջապէս և ոչ այլապէս զաստարուած:

1) Ահամատիկ բերթուածների մէջ ոչ կէ՛ք տան առարկայ միշտ պէտք է մտքներն սրտն են երկարութեան մէջ պահել: Այլ կարող են նոցա փոխակերպուել ըստ պատանի տեղոյն, զբերեալի կէ՛ք կամեանք էրբէ տեսնել նոցա անհուն տաքութիւնը և բարձրութիւնը ըմբռնել, հարկ է որ երկար կնի նոցա անգագայլ բայց երկրի սնցաւոր կեանքը՝ հարկ է սուղ անգամներով արտայայտել:

Ալժմ անցնենք Արտաշէսի և Վարդգէսի վերասանական քերթուածներին, որոնք ինչպէս նկատեցինք խառն տողա- կարդ ունին: Սակալն Հաւանական է թէ, ոչ Արտաշէսի և Վարդգէսի երգերը միշտ խառն տողակարգ ունէին, և ոչ Վահագնի երգը միշտ միօրինակ տողակարգ, այլ զոցս վե- ցերի շարունակութեան մէջ զործադրվում էին բոս պատշաճի զանազան միօրինակ և խառն տողադասութիւնք. այս են անհամաչափ քերթութեանց օրէնքը առհասարակ, ինչպէս որ սպացուցանում են շարականների և նարեկեան քերթուած- ների այն ընտիր օրինակները, ուր որ նկատում ենք միև- նոյն քերթուածքի մէջ երբեմն միօրինակ և երբեմն խառն տողակարգով վարուած: Բայց թէ այլովէս և թէ այնպէս, միայն թէ անհամաչափ քերթութեան այն ազատութիւնը՝ որ շնորհում է քերթողներին զիաշխանդուել անձուկ միակեր- պութեան մէջ, այլ երբեմնապէս տարածանել իւր թևերը խառն տողակարգով, լիուրի նկատվում են Արտաշէսի և Վարդգէսի այս վիպական երգերի մէջ, ուր որ նկատելի են ոչ էթէ միայն սուղ և երկար անդամներ, այլ և կրճատ և երկայն տողերի այնպիսի խորհրդաւոր զատուորութիւնք, որոնք աւելի ևս սրոշ և սրբղ կերպով են արտայայտւած քերթողի ներքին զգացմունքը՝ քան ամեն սուղ և երկար անդամներ: Այս երգերը ինչքան էլ ժամանակաւ տարանջատ լինէին Վահագնի երգից, այսու ամենայնիւ մի և նոյն սուղ և երկար անդամները, նոյն պայմանաւորեալ կերտութիւնն է, որ նկատում ենք և այստեղ սակաւ փոփոխութեամբ. տարբե- րութիւնը միայն երկար միավանդ և երկվանդ անդամների կերտութիւնն է, ուր որ Վահագնի տասնտողեան երգի մէջ զրէ թէ միավանդ և երկվանդ անդամներ զկան ընաւին, որոյ և պատճառն պիտի համարել սոցա խառն տողակարգը և երկայն տողերը: Արտաշէսի և Վարդգէսի երգերի մէջ մեծ գեր են կատարւում երկար անդամները և կրճատ տողերը, որոց վերայ երկար շեշտելով ինչպէս Հիծալ, 'ի սեռալ,

և Հալ, որ ար, որ ար, որ ար, որ ար պատրաստվում ենք լսելու գերօ- բնակ զէպքեր և ծանրակշիւ գործողութիւններ. Տէնչ, եր- կար արտաբերելով զգալի է լինում մեզ այն արտասովոր և անօթալի տափանքը, որ տածում էր իւր սրտում Սպիեհիկը. Այս փոշ երկար շեշտելով զգում ենք Արտաշէսի անչափ զմայլանքը և ձգտումը գէպի երաժշտական խինդը և խըն- ջոյքները: Այսպէս և նոցա կրճատ տողերի վերայ փոքր ինչ սովորականից աւելի ձայնի հանգիստ ապլով՝ մեծ համարման և ուշադրութեան արժանի ենք գտում նոյն գործը և գոր- ծողը, բայց շարժուածքի և այլ գործողութեանց արագու- թիւնը բացատրվում են երկար տողերով և անդամներով: Այլմ անաջ բերենք այստեղ մի քանի օրինակ նոցա սոցա- շափական բացատրութեամբն Հանդերձ:

Հիծալ — որ ար, որ ար — Արտաշէս
'ի սեռալ — ըն գեշ էշի:

Արտաշէսի երգից միայն այս ութտողեան հատուածն ունենք, որ Վահագնի երգի պէս մի ամբողջ նկարագիր է բո- վանդակում: Առաջին տողով Արտաշէսի աշտանակելը պատմե- լուց լեռոյ երկար շեշտելով ոգի է առնում նորա սեռա երի- վարին վերայ, որովհետև այդ երկվորը հուժկու էր և հագուա- գիւտ բոլոր Հայաստանի մէջ, և սրոյ շնորհիւ միայն ձեռնհաս եկաւ Արտաշէսը այդ յափշտակութիւնը՝ 'ի կատար անելու: Բայ 'ի գորանից կրճատ և երկայն տողերը ցուցանում են և շարժուածքի աստիճանը, ինչպէս որ պիտի տեսնենք ահա:

Տեսարանը փոխվում է, ահա մեր աչքին են գալիս երեք շարալար տողեր, որոց վերայ հարեանցի հայեացք ձգելով անգամ, կարծիք է ծնանում մեր մէջ—թէ զոքա հարկուտ խորհրդաւոր կոզմութիւն ունին:

Եւ հանեալ — լուսնի — շիտի — պարանշո՛
Եւ անշեալ — որ ոչ է — ուր ք — ի — սրտին — ընդ գեղան
Եւ չիտալ — զուգի — շիտի — պարանշո՛

Այս տողերը ոչ արագ ալլ վանգ վանգ արտաբերելով (բայ 'ի որդէ՛ շարժուի) գրէ թէ քալլ առ քալլ Հեանուսմ ենք Արտաշէսին, որ երիվարի վերալ ջգտնք թափելով և ջուրը պատասելով իւր բնթացքը շարունակում է միօրինակի Բայց քնչ նպատակաւ են արգեօք այդ երեք զուգաչափ տողերի մէջ բոլորը եռավանգ անգամներ դրուած, և թէ Արտաշէսի երիվարը սլացաւ արդեօք արժուոյ պէս գետովը խկապէս, ինչպէս պատմում են մոզովրդական վէպերի մէջ ¹⁾, թէ Հասարակ մահկանացուի պէս ջուրը մտաւ: Մեր այս Հետաքրքրութիւնը կարող ենք լիւրջ լսեցողեան քերթողական պատկերագրութիւնը, որով գրէ թէ Կուր գետը նրկարուած է մեր առաջինը—նայիր ահա և տես, որ բոլոր շքրջապատը ջուր է միօրինակ եռավանգ անգամներով պաշարուած, և նկատում ենք որ ներս է մտել Արտաշէսի սրնութաց լողացող երիվարը որդէ՛ շարժուի, որի արագ և թուռեցիկ արտաբերութեամբ զգալի է լինում մեզ, որ այդ երիվարը ջրերի մէջ այնքան սրբնթաց էր ինչքան որ արձուին օգի մէջ:

Բայց լանկարծ տողերի և անգամների այդ միօրինակութիւնը բնդհատվում է եռանկամ տողի և քառավանգ սուղ անգամների միջամտութեամբ,—

Ընչէն 'ի մէջ—չրիորդն—Ալանայ

Այս լանկարծական փոփոխելուութիւնը և այս տաղաչափական սուղ անգամների արագ արտաբերութիւնը մեզ սխափեցնելով զգալի է առնում Արտաշէսի այն անօրինակ արագաշարժութիւնը՝ որ ջրիցը ցամաք ելնելով գործ դրաւ

¹⁾ Կուր գետի շքրեցող բնակիչները երանջ վէպերի մէջ հանդէս են հանում այդպիսի հիմեալ և երիվար՝ որ ստանալով անցնում է Կուր գետը առանց սմբակն անգամ թանաքու:

այդ լսափշտակութեան միջոցին: Արգեօք կարելի է սնդղել ալլ ևս թէ այս վերոյգրեալ տողերի մէջ սուղ և երկար անգամների պայմանուսը կիրառութիւնը անգիտակցաբար էին և անխորհուրդ, երբ որ իբրև անուրանալի փաստ նկատում ենք ակններև, որ որդէ՛ շարժուի սուղ անգամին խորհրդով շքրջապատում են մետատան երկար անգամներ, և որքը բոլորին Հեանուսմ է ընչէն 'ի մէջ արագաշարժ սուղ անգամը:

Նա շարժուի—չուրդն—լը մէջ + քալուի—չրիորդն
Արգե քալուի—չուրդն—լը մէջ + քալուի—չրիորդն

Այս վերջին երկու տողերի մէջ Արտաշէսի վերագարձն է նկարագրվում. մենք արդէն իմացինք թէ նա ինչպէս անցաւ գետը, բայց դեռ չգիտենք, թէ օրիորդն էլ իւր Հեանուսմ քնչպէս վերագարձաւ: Բայց ահա այս տողերի մէջ նկատում ենք, որ օրիորդի մէջքը ցաւեցրուց, և այդ նշան է, որ գետումը պարանով էր ձգտում օրիորդին, և ոչ թէ ձիւս վերայ էր նստացրել, որ անհնարին էր: Եւ զարձեալ նկատում ենք որ ոչ որդէ՛ շարժուի, ալ իբրև արագոտն իւր որսը հասուցանում էր բանակ: Եւ այդ նկատմամբ այդ երկու տողերի նախընթաց երկար անգամների վերայ շեշտելով մեզ զգալի են Արտաշէսի այդ քաջագործութեան մեծ նըշանակութիւնը, որ ծանրաբեռնուած լինելով անգամ աճապարանօք և անվտանգ վերագարձաւ իւր բանակը: Այսինքն թէ իբրպէս և թէ բարոյապէս ծանրակշիռ էին Արտաշէսի այդ գործողութիւնը:

Նօրնպէս և այս տողերը:

Ճաշ գործել—Արգեուսանայ—ի պատն—Արտաշէսի
Նա խորտաւանայ—լիւս նիւս—ի ստանդն—վիշտարդն:

Այս երկու տողերի մէջ նշմարելի են գեղեցիկ հասիա

գրութիւնք: Առաջին տողի մէջ Արգաւանը երկրորդ տողի մէջ խորագրական է, մէկուձք ճաշ է պատրաստում 'ի պատիւ Արտաշեսի, միւսուձք խորագրականութիւն է նիւթում 'ի տաճարին վիշապաց. Եւ այդ մասին յարգանքը և խորագրականքը հաւասարակշիռ լինելով՝ քերթուածքի տողերն էլ հաւասար չափով են:

Նոյնպէս և այս տողերը՝ որոց ուշագիւր զննութեամբ նկատում ենք թէ բնչքան վերաւորուած էր հայրը իւր Արտաւազգ որդւոց:

Երբ որ տրանջում էր Արտաւազգը թէ—

Մինչ քան քննուցէր,
 Եւ զնորոցն—ամենայն—ընդ զնոս արարի,
 Եւ տարտաշուս—որդեա—Եւագաւորէ:

Արտաշէսը պատասխանում է այսպէս:

Գու յորս հեծչիս—յաշապս 'ի վեր—'ի մասիս,
 Ըն զնոս իմունչս—հոգն արարչիս—յաշապս 'ի վեր—'ի մասիս,
 Ահաք—խնայեա և ըն յոս—ի քեռչեա:

Այստեղ Արտաշէսի երեք տողերը մի առ մի պատասխանում են Արտաւազգի երեք տողերին առանձնապէս:

Առաջին տողով Արտաշէսը զրէթէ այսպէս է անիծում—
 «երբ ես գնամ, Աստուածանից կուզեմ, որ գու. էլ լորս դնաս, գէպ 'ի մասիս 'ի վեր»: Երկրորդ տողով ասում է «և ամեն երկիրը տարի, տայ Աստուած, որ քեզ էլ քաջքերը տանեն գէպի մասեաց գազաթը»: Երրորդ տողով իւր իղձը լայտնում է ասելով «և թագաւորեցի, բայց գու թագուցեալ մնաս և մարդկանց երեսը ոչ տեսնես»: Եւ այդ մասին է որ վկայասանը հօրը կամակատար լինելով՝ Արտաւազգին լաւիտենական գատապարտութեան նշմարկեց:

Գրաձեալ Արտաւազգի բողոքը՝ որոյ անդամների երկարութիւնը և տողերի կրճատութիւնը դէպի իւր հայրը յարգանք և ակնածութիւն են արտայայտում, բայց Արտաշէսի տողերը մեծաւ մասամբ սուղ անդամներից և երկար տողերից բաղկացած լինելով՝ նոցա արտաբերութիւնն էլ պէտքն է արագ կատարել, ինչպէս որ—արտգախօս է լինում և ամեն բարկացող: Բայց վերջին ահա անգամի վերայ մեր ձայնը երկարելով՝ Արտաշէսը իւր անզուտ բարկութեամբ իբրև կենդանի պատիկերի մէջ ներգայանում է մեզ՝ ցանգամայով Արտաւազգին լաւիտենական կորուստ:

Գրեգոր Մագիստրոսից հաղորդուած տողերը հին վկայատանական հատուած պէտքն է համարուին, և սրոց մէջ նկատուած են սուղ և երկար անդամների պայմանաւոր կիրառութեան ճշտութիւնը, ինչպէս որ ծիտլ շարժուածքը, նաւասարգի եռանկուն առաւօտը, արագոնս եղջիրուն և թմբակահարութիւնը սուղ անդամներով, բայց անշարժ փողհարութիւնը և լամբաքալ եզն՝ երկար անդամներով են արտայայտուած: Ահաւասիկ զգալու էր իբրև, և յարհուսչ եւ ըն որոց բացատրութեանը փակագում էր Բագրատունին (երես 28 առաջ. Մշակ.) հասնել, այստեղ լուծուած են աջոպպէս:

Արտաշէսի վիպասանականի մէջ, ինչպէս ասացինք, մեծ դեր են կատարում և նորա կրճատ և երկար տողերը, որոնք մեծամեծ անդամների նմանութեամբ լայտարար նշաններ են հանդիսանում, քառանդամ տողը իբրև քառաձայն անդամ, եռանդամ իբրև եռաձայն, երկանդամ իբրև երկձայն և միանդամ իբրև միաձայն անդամ սղութեան և երկարութեան պայմանները ճշտիւ և բացարձակ արտայայտում են: Այդ պայմանները բացատրելու համար առաջ ենք բերում այստեղ վկայական տողերը իրանց թիւահամարով տես դ. 4.

Քառանդամ տողերը 3, 4, 5, և 7, համարով արտայայտում են Արտաշէսի վերին աստիճանի արագաշարժութիւնը՝ որ զործ գրաւ իւր արշանանաց միջոցին: 1, 6, 8, եռանդամ

տողերի մէջ լինատակուած են Արտաշէսի զանգաղ շարժումա-
քը և համ շարժման հանդատութիւնը, 2, երկանդամ տողի
մէջ սեաւ երկիւրբը բոլորովին անշարժ կանգնած է, որի վե-
րայ պիտի հեծանէր Արտաշէսը:

Ուսիս և մարզաբախի արագ հեղեղը բացայայտուած են
9, և 10, քառանդամ տողերով:

11, և 12, եռանդամ տողերի մէջ բացատրուած են Սայթե-
նիկի շարժման եռանդը, որ ցանկանում էր զիմել կամաց կա-
մաց և ծածկաբար դէպի իւր աննշալին, 13, երկանդամ տողի
մէջ լինատակուած են Արգաւանի անկողինը՝ որս վերան
պիտի հանդէր:

14, քառանդամ տողի մէջ մանուկին արագաբար լսփըշ-
տակութիւնը, բայց 15, երկանդամ տողի մէջ մի զիւական
մաննակի անշարժ դրութիւնն են արտայայտուած:

16, 17, և 18, քառանդամ տողերի մէջ սուղ անդամնե-
րով՝ Արտաւազգը լուզուած շրջըրջում է, Արտաշատումը տեղ
չէ գտնում, դիմում է գէպի մարաց երկիրը: Մտողութեան
սրժանի է այն միակ երկար անդամը ռէշէ, որ Արտաշատու
անշարժ երկիրն է ցուցանում, որին շարժանացաւ նա:

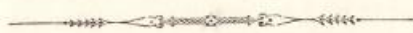
19, և 20, տողերով ինչպէս տասցինք, Արգաւանի եռան-
դուն լարգանքը և խորզուանքն են բացատրուած:

21, միանդամ տողի մէջ Արտաշէսի լսփտեանական հան-
գրտութիւնը, 22, եռանդամ տողի մէջ մարդկանց կամաց
կամաց հոսանքը գէպ ՚ի գերեզման, բայց 23, եռանդամ տո-
ղով Արտաւազգի վարանքն են արտայայտուած, որ աւերակ
տեսնելով երեբում է իւր մտածութեան մէջ:

Արտաւազգի սքորդական ուղևորութիւնը 24, եռանդամ
տողով, բայց համեմատաբար այն արագաշարժութիւնը՝ որ
պիտի գործ դնէին զիւական զօրութիւնները 25, քառան-
դամ տողով, նորա անխոս բանտարկութիւնը՝ ուր պիտի կեն-
դանի մարը, 26, եռանդամ տողով են բացատրուած:

Այսպէս և Վարդգէսի ընթացքը և զաղաթումը կրհատ

տողերով, բայց նորա եռանդուն զօրծառնութիւնը քառան-
դամ տողով են բացայայտուած:

ՇՊՊՊՊՊՊՊՊՊՊ

3.

Ի Ա Ռ Ն Տ Ո Ղ Ա Կ Ա Ր Գ Ի

ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.

1. Բազրատունոյ քառանգամի վերաբերութեամբ մեր կարծիքը յայնած լինելով՝ որ չէ կարող նա անհամաչափ քերթութեան նպատակին ծառայել. ըստ ինքեան կարելի է մի առարկութիւն յարուցանել թէ—դէպ 'ի սր արդեօք անհամաչափ քերթութեան եղանակը մենք աւելի փոտաճութիւն ունինք, որ նա կարող կրլինի վիպասանական և կամ թատերական քերթուածներէ ամեն տեսակ կարիքները լցուցանել—: Այդպիսի առարկութեան համար որպէս զի կարողանաք մեր պատասխանը անվրէպ կացուցանել, հարկ է ուշի ուշով զննել նախ առաջինն նախաքրիստոնէական քաջակերթ վիպասան քերթուածներէ մի քանի հատուկոտոր մնացորդները, և յետ այնորիկ Եկեղեցական շարականներէ և Նարեկեան քերթուածներէ ընտիր օրինակները՝ որոնք ամենը միահմուռ վկայում են, որ աւելի զիւրին և աւելի կիրառութեան արժանի է խառն տողակարգը: Եւ այդ ընդունելութիւնը որ խառն տողակարգը գտել է նախնեաց ընտիր քերթուածներէ մէջ աւելի այն մասին է, որ ինչպէս ասացինք զրբիս 4 գլ. մէջ, ունի բազմատեսակ յարմարութիւններ, որք են,—նախ՝ խառն տողակարգի քերթութիւնը զիւրին է

քան ամենայն տեսակ միակերպ տողեր, եթէ միայն չկամենանք ուշ զարձուցանել նոցա տողերի և անդամներէ պայմանաւոր կիրառութեան վերայ, որովհետեւ այդպիսի տողաչափութեան մէջ իրաւունք ունինք զորձ զնել ամեն տեսակ համաչափ և անհամաչափ տողեր ըստ պատշաճի տեղոյն: 2. Բայց եթէ կամենաք նաև տողերի և անդամներէ պայմանաւոր կիրառութիւնը որահարանել, այն ժամանակ խառն տողակարգը աւելի ևս յարմարութիւններ ունի տողերի պայմանաւոր և աշխոյժ դասաւորութեամբ: 3. Խառն տողակարգը իւր կրճատ և Երկայն տողերի ստատութեամբ կարողանում է որևիցէ նկարագիր և կամ քերթողական գծագրութիւն արտայայտել: 4. Ամեն համաչափ և անհամաչափ քերթողներ իրանց միակերպ տողերի մէջ հարկաւ շատ տեղ պիտի աւելարդ բառեր և անտեղի մակդիրներ ներմուծանեն, որպէս զի վանգերի թիւը՝ անդամներէ մէջ, և անդամներէ թիւը՝ տողերի մէջ լրութիւն առնեն, բայց խառն տողակարգը իւր կրճատ և Երկայն տողերի շնորհիւ ազատ է կացուցանում քերթողին ամենայն ակամայ աւելարդութիւններեց: 5. Միօրինակ տողակարգը կարող է ձանձրոյթ պատճառել մանաւանդ երկայն քերթուածներէ մէջ իրանց միակերպ տողերի և անդամներէ անընդհատ և շարունակ կրկնութեամբը, բայց խառն տողակարգը իւր բազմակերպ տողերի փոխափոխ դասաւորութեամբը մեղմացնում է միակերպութեան ձանձրոյթը և Խորհրդի է կացուցանում քերթուածքը: 6. Եթէ քաջ է քերթողը, իւր շնորհը նա աւելի ևս կարող է փայլեցնել խառն տողակարգում քերթուածքի մէջ, որովհետեւ հնար ունի միտ զնել ճարտար և աշխոյժ տողաչափութեան և անդամներէ ու տողերի պայմանաւոր կիրառութեան, բայց քերթողի տկարութիւնը և քերթուածքի թերութիւնները կարող են բազմաձևկուած մնալ տողերի միակերպութեան մէջ, ուր ամեն բան անխտիր միակերպ ընթացք պիտի ունենայ:

Ամանք վեր ի վերոյ ակնարկութեամբ կորոզ են կարծել թէ խառն տողակարգը բոլորովին անարուեստ է և երբև որակարանութիւն, բաւական է միայն եթէ կանոնաւոր քերթուածքներ ձեռք բազմավանկ բառեր չխառնենք, յայնժամ անաշխատ ամեն արձակ գրուածք կարելի է տարատոհմէ և խառն տողաչափութեան զարձուցանել: Այդպէս կրկարծեն նոքա ամենեքեան, որոնք չգիտեն արձակ և չափածոյ տողերը իրարեց զանազանելու: Եւ նաև ոչ եթէ միայն անհամաչափ խառն տողակարգուած քերթուածները, այլ և ամեն համաչափ քերթուածներ, եթէ բոտ պատշաճի և կերթ տարբերակով չեն յորինուած, նոքա ևս խախտ չեն ունենայ որեիցէ արձակ գրուածքից: Սակայն ճարտարարուեստ քերթուածները թեւեւ և լինելին բոլորովին խառն տողակարգութեամբ, այսու ամենայնիւ զգալի է մեզ նոցա բերթոզական ներդաշնակութիւնը և մենք ստիպուած պահպանուած ենք նորս մէջ ստուգանութեան պայմանները: Անուրանալի է որ խառն չափերը աւելի ազատութիւն ունին քան միւսերը, բայց և այդպիսի ազատութեամբ հնար է ապիս քերթողին մերձենալ բնութեանը և պահպանել ոճոյ զինգանութիւն և պարզութիւն: Ահա այսպիսի բարեմասնութեանց համար է, որ մենք բարձր համարեցինք խառն տողակարգը առաջարկել 'ի կիրառութիւն մանաւանդ երկայն քերթուածների մէջ, միակ անյարմարութիւնը՝ որ նկատելի են, ոչ եթէ միայն խառն տողակարգուած տողերի մէջ, այլ և ամեն անհամաչափ քերթուածների մէջ, այն է, որ երբեմն ընթերցման միջոցին նոցա անգամները տրոհելուց զմուտարութիւնների ենք հանդիպում, սակայն այդպիսի դիպուածներում խորհուրդ կրտալինք անհամաչափ քերթողներին կետադրութեամբ որոշել այն ամեն անդամները միայն՝ որոնք երկարամասց առիթ կարող էին լինել, զորքինակ հոգեզալստեան շարականի այս տողերը այսպէս կարելի է կետադրել:

Աստուծոյ՝ արարչոյ
 Իջանելով՝ մեծապէս հիշամբ՝ ի բարչանց,
 'ի նմանութեան նոր ժայռան,
 Հրապարակոյ անխելի զտառեթբան,
 Մննչութեաւ ներդիլն՝ ի սուրբ վերահասոյ:

Բայց որպէս զի ոչ եթէ միայն լսկ խօսք, այլ և մի փոքրիկ օրինակ ունենայինք խառն տողակարգի կարեւորութիւնը սարցոցանելու համար, աւանելք այստեղ համբարսի իլիականից մի հատուած Բագրատունոյ թարգմանութեամբ աւանթիք գնելով և նորս խառն տողակարգութիւնը: Մի այսպիսի հատուած դիմամբ ընտրուած ենք համբարսի մԳ. գլխից՝ որոյ նմանարեութիւնը թմածանոց փրոհոջ անուանելով ընական է որ ամեն թարգմանիչը համբարկան այդպիսի ընտիր հատուածների վերայ աւելի ուշ դարձուցած լինին: Ահաւասիկ համբարկան ընդգիրը բառ առ բառ: ¹⁾

Որպէս բարձրէ վե՛ճ հայրէնալ սա՛ ի ժայռան՝
 Զոր փեա մեղ ետառասո՛ ի ծայրէն բրբէտլ մլխոյնն՝
 Հեթանոսելով յայդ անյոնաւ դարձութեան ժայռան,
 Վեշտարոյս սարարանէ թաւել, շատուխան հանել հարեալ ի ներքոյ
 Զանթառան, և ինքն ուժփն այսպիսի ներշնչութե մեղնա հասցե
 'ի դարձան, եւ այլ ոչ եւս թատլի, թեւեւ սարեալ:
 Այդպէս Հեթանոս...:

Բագրատունոյ թարգմանութիւնը:

. Եւ խառնութեամբ իբր ի ժայռան
 Վե՛ճ՝ զբո փեա՝ ի փափաթաւնոյ անտէ՛ փլելոյ մեղ ետառասո,
 Թարարելով սաստի՛կ սայ ինչանս ըլլ թարարութեա ժայռն՝ ժայռան:

¹⁾ Տե՛ս Թմածանների Թարգմանութեան մԳ գլխի ծանոթութեան մէջ:

Բարբառաւորն զուղեւս սլանայ և ընդ իւրեւ թնորին հայրիս,
 Ինչն անխափան ժիւր հուղի զինչն հասչի քաշաթոյն ՚ի հարթ,
 Եւ ընդ սուրբս այլ չմտնէ, անորին թեղեալ յարարամբս.
 Նոյն Հէկոթար....

Անուշագիր թողելով Թոմասեանի իւր սեփական և Փոփ անգլիացոյ թարգմանութիւնները, որոց մէջ ոչ եթէ քերթողական շնորհ, այլ հին հասարական ճարտարախօսութեան հետքեր են նշմարվում՝ որ աւելորդ շատիսուութեամբ վեց տողի փոխարէն ութ և ինն ունին: Աւելի արժանաւոր պիտի համարել Բագրատունոյ թարգմանութիւնը՝ որ կարող էր մրցել համերական տողերի հետ, եթէ միայն քառանդամութեան հարկից ստիպուած հակասական բառեր մէջ չբխաւենէր: Այս կողմանէ մեր նկատողութիւնը բացայայտ կացուցանելու համար նախ և առաջ հարկ է Հոմերոսի այդ նմանութեան իմաստը անթերի բնութենել. և ով որ ծանօթ է հոմերական քերթումաճքներին, զիտէ անշուշտ, թէ ինչքան նորա նմանութիւնները ճիշտ և բուն գաղափարին կենդանագիր դիպարն են: Այսպէս և այս նմանաբերութեան մէջ՝ ժառըր Տրոյատան է, որից պատերազմական հեղեղը (յունքով վայրաբերեց բոլորէի վէժ (որ է Հեկտորը). սա իշանելով շառաշամմը և հարկանելով անտար (այսինքն աղաղակ բառնալով և խրախուսանօք մղելով իւր զօրքերին) յառաջ է արշավում մինչև զաշար, ուր վէժ Հեկտորը այլ ևս չէ կարողանում առաջ գնալ, այլ այնտեղ կանգնում է թէպէտ և սարսեալ: Այս է Հոմերոսի այս նմանաբերութեան ճիշտ բացատրութիւնը, ինչպէս որ և ինքն պարզաբանում է անմիջապէս յետոյ: Արդ՝ ամեն ընթերցող կարող է նկատել, որ հոմերական տողերի մէջ չկան էշ Եաննիբոսոս, ժողիւր, անորին թեղեալ յարարամբս, և Բագրատունին, կարծեմ, ոչ այնքան անգիտաբար, որքան ստիպուած է ներս խառնել այդ բառերը իւր տողերի անզամները լրացնելու համար: Ճշմարիտ է ամեն

թարգմանիչ ունի իւրաւունք բառեր յապաւել կամ յաւելուլ, բայց միայն այնպէս որ գոքս չվնասին բնագրի իմաստին:

Հոմերոսը չիմացաւ եղեռներդաստ ասել, որովհետեւ յոյնք եղեռնագործ չէին այլ իրանց արքարացի իրաւունքն էին պաշտպանում. և կամ Հոմերոսը չէր կարող ժողրհ անուանել ժայռ Տրոյատային, երբ որ նա ինքն սրբութեան շափ յարգանօք է վերաբերվում նորան ամեն տեղ: Նոյնպէս և վէժ Հեկտորը զկալ առաւ սարսեալ, այդ նմանութիւնը թէ վէժին և թէ Հեկտորին միապէս պատշաճում է, որովհետեւ ինչպէս Հոմերոսն է բացատրում Հեկտորի այն ժամուկիտակի „անդ կառեաւ, էստ չկալ... տեղի տուեալ սասանեցաւ“: Պիտի իմանաք, որ ինչպէս Հեկտորը զօրքերի կուռ և կազմ վաշտերին հանգիպելով աճիցը և կամ զայլովիցը սարսելով զուսթափ եղաւ և սասանում էր, այսպէս և վէժը՝ զաշան հասնելով և երերալով կանգ առաւ և նորա բնական զոյնը սարսափածի պէս գուռաթափ էր: Սակայն Բագրատունոյ թարգմանութեան մէջ յոյնք եղեռնագործ, Տրոյացիք ժպիրէ, և աշագին վէժը կանգնելուց յետոյ գեռ յորդարամիտ էր առաջ խաղալու, որոնք բնաւ հոմերական չեն:

Բագրատունոյ թարգմանութեան այս թերութիւնները բնութենուց յետոյ, մենք ոչ եթէ նորոգ թարգմանութեամբ, այլ նոյն իսկ Բագրատունոյ քերթումաճքը խառն տողակարգի վերածնելով առաջ ենք բերում այստեղ, որոյ տողերի մէջ այնքան միայն փոփոխութիւն պիտի ներմուծենք, ինչքան որ հարկաւոր են խառն տողակարգ կազմելու համար:

Որպէս վէժ—բոլորէի,
 Զոր գեաւ ռը ինչն—նէշէշատաստ—խորտովեալ—սաղ իւր ժայտին՝
 Եւ արբեալ—յարթուանէն—գլընէն ՚ի ժայր,
 Բարբառաւորն զուղեւս սլանայ, — և ընդ իւրեւ—թնորին հայրիս,
 Ինչն անխափան—ժիւր հուղի,—մինչն հասչի—քաշաթոյն ՚ի հարթ,
 Եւ անդ—սուրբս—ը յայլ—բայց սարսեալ:
 Նոյն Հէկոթար....

Ահաւանակի այս առգերի մէջ ակներև նկատուած ենք տողերի և անդամների պայմանաւոր կիրառութիւնը: Բայց թերևս գտանուին այնպիսի քննարանք՝ որոնք տեսնելով անգամ խառն տողակարգի առաւելութիւնները, որ հնար է տալիս զերծ լինել վնասաւթի բառերից և մակդիրներից, և որ Բազրատունեան քառանդամ վեցեակ տողերից զրէ թէ մի ամբողջ տող չազատելով՝ նաև բովանդակում է իւր մէջ անգամների և տողերի պայմանաւոր կիրառութիւնը. բայց ՚ի վերայ այս ամենայնի անընդել լինելով և օտարախորթ համարելով այդպիսի խառնատող քերթուածները՝ Բազրատունու հետ ասեն մեզ լաւ է ցնորել ընդ Հելլէնոս, ընդ Հռոմոս և ընդ մեր նախնիս: Եւ այդ ասելով Բազրատունեան քառանդամը, նորա տողերի միակերպութիւնը և նորա մտացածին վանգերը աւելի գերադաս և արժանի համարեն նմանողութեան:

Սակայն այդպիսի կամաւոր յանձնառութեանը մենք խօսք չունենալով՝ չունինք նաև գիտաւորութիւն ուրիշների ազատ կամացը և ընտրութեանը վերայ բանանալ: Միայն թէ մեր կարծիքը այն է, որ մամանակաւ եթէ ազգային տաղանչափական ճաշակը զարգանայ բաւականաչափ, յայնմամ խառն տողակարգը և պայմանաւոր կիրառութիւնը անհրաժեշտ պահանջ պիտի լինին քերթողական արուեստի մէջ:

9.

Մ Ի Ա Վ Ն Ա Ր Կ

Վ Ի Պ Ա Ս Ս Ն Ա Վ Ա Ն Ե Ր Գ Ե Ր Ի Վ Ե Ր Ա Յ .

Մեր քննութեան այս առաջին մասի մէջ, ուր որ հետաւորակ նախնեաց անհամաչափ քերթութեան կանոնաւոր եղանակը, այս վերջումը արժան է ուշ գարձուցանել վիպասանական գարու հին հայոց քերթողական հանճարի վերայ, որով իբրև վկայագիր ունիմք ՚ի ձեռին Վահագնի, Արտաշէսի և Վարդգէսի երգերից մի քանի նշխարներ: Այդ երգերի վեհ զաղափարը, ճարտարարուեստ տողակարգը, կանոնաւոր քերթութեան ճիշտ հետևողութիւնը, սուղ և երկար անգամների և տողերի մանրակրկիտ զասուարութիւնը՝ որ նմանը գժուալաւ կարելի է գտնել մի այլ հայկական քերթուածքի մէջ, այդ ամեն առաւելութիւնները համոզում են մեզ կարծելու, որ այդ վէպերի ամբողջ քերթուածները հրաշալի էին ՚ի ներքուստ և յարտաքուստ, և որ այդպիսի վէպեր հին հայոց մէջ անհասական երևութիւններ չէին, այլ հարկաւ լայնածաւալ էին նոցա մշակուած գաշտերը՝ որոնցից մեր ձեռքն հասին միայն մի քանի թերթիկներ: Ենթադրել թէ՛ այս վիպա-

սանական նշխարները մի հազուադեպ և անզուգական հասուածք էին այն ժամանակուայ բոլոր քերթուածների մէջ, անհնարին և անբնական է, որովհետեւ գիտենք, որ ամեն արուեստ և գիտութիւն հետազոտեալ յառաջատուութեամբ են կատարելագործվում, և անտեղի է վերափոխուել հրաշալւեաց գարը, և կարծել թէ Վահագնի և Վարդգէսի և Արտաշէսի երգերը յանկարծուստ կազմակերպուեցին առանց ազգային բնդհանուր նախապատրաստութեան և առանց հոգոյ և արտփակի կատարուել կրթութեան: Այսպիսի մոլար ենթադրութիւնները մենք աչտա լինելով մեր ներգույ գարու շնորհիւ, կարող ենք, թէպէտ և սակաւաւոր լինէին մեր փաստերը, անվերայ եղբակացնել որ—հին հայոց մէջ անհամեմատ զարգացած էր բանաստեղծական և տաղաչափական գաղանար, և որ նոյն իսկ սակեղինիկ հայկական բարբառի ճիւղը այն հնագոյն գարերում արդէն լղկուած էր և բտ արժանոյն մշակուած, ինչպէս որ ցուցանում են հնագոյն լեզուաբանական փաստերը:

Եթէ կամենանք համեմատել հայոց վիպասանական երգերը Հոմերական տաղերի հետ, թէպէտ և պիտի խոստովանուենք իսկապէս, որ Հոմերական վեպերի նմանը գեւ. ևս չըկարաց արտազերել մարդութիւնը, նորա այն զարմանահարշ և բազմապիսի գիպերը, բուււ փողովրդական կեանքը և լեզուն, դրօշների բնական պարզութիւնը, նահապետական կենցաղը և պատերազմները անկարելի է գանել մի այլ հնագոյն քերթուածքի մէջ. և թէպէտ այժմ չունենայով մեզ մի ամբողջ վիպասանական արարուած՝ չունինք և հնար համեմատութեան գնելու Հոմերական երգերի հետ. Սակայն եթէ քերթողական տողերի կազմութիւնը համեմատելու լինինք, Հայոց վիպասանական տողերը, նկատում ենք, որ աւելի խնամքով են կազմակերպուած, քան Հոմերականը: Մենք յաճախ հանգիպում ենք Հոմերական տողերի մէջ այնպիսի աւելաբարութիւնների, որ տաղաչափ թարգմանիչները միայն կա-

րող էին ներմուծանել, և կամ նորա մակերիները ինչպէս Արափոսի, սպարտեճչի, սալաթլեմեճճ հայոյն որոց անկարող է փութել կիրթ ախորժակը: Բայց վիպասանական՝ մեր աւս գրքի առաջին և երկրորդ մասի մէջ առաջ բերած 53 տողերը, չունին անախորժ աւելագորութիւններ և կամ անվայել մակերիներ, նոցա ամէն մի տողը և բուր անհրաժեշտ պարզալին են քերթուածքին, և նոցա նմանաշունութիւնը, ներգաշունութիւնը, և պայմանաւոր կիրառութիւնը այնքան հմտութեամբ են զործագրուած, որ արժում է ամէն մի տաղի և անգամի վերայ կանգ առնել և երբեմնապէս սքանչաւնալ նոցա խորհրդաւոր կազմութեանը վերայ:

Վահագնի երգը համեմատելով Արտաշէսի վիպասանականի հետ և նկատելով Վահագնի երգի մէջ է՛ փաղաքշական մասնիկի ստեղ կիրառութիւնը, պիտի կարծել որ այդ երգը ոչ եթէ գողթնեցոց հեղինակութիւն էր՝ այլ արեւմտեան հայոց, որոնցից փոխ առած երգում էին և գողթնեցիք: ¹⁾ Արովհետեւ ինչպէս Մշոյ և Վանայ բարբառների մէջ է՛ անանցը ամէն բառի անխտիր հարել կարելի է, նոյնպէս և

¹⁾ Խորենացոյ պատմութեան մէջ լեզուակուած գողթն գուտան ահաւասարակ կողմում է թէ այժմեան Եզրուիոց գուտան պէտք է լինի: Սակայն այդ երկի մարդկանց բնաւորութիւնը, ինչու թեւեւ և խրատութեան արտապատկերներ նոցա քերթողացուել ճաշակը, բարբառներին անհնարին ազնուամտեցը, նաև երկրի ու սիքուն պարակտութիւնը, և այլ այդպիսի յատկութիւնը մեզ կուսցնում են հաստատու.—Թէ գորա ընտելէն լինելու վիպասանը և երգիչը: Այլ ամենայն հասանակութեամբ պիտի գուտանը մեւս գողթն գուտանը: Սը ընկնում է Վաղանայ, Տիգրակ և Երասպոց մեր գուտանների մէջ ուր որ նկատու էր թէ՛ երկերը և թէ՛ մարդիկ սժտուած ամեն նպատակաւոր արեւմտեանի համար: Սյստեղ երկերը վարդաւոր և սպեկէտ, երգիչներ աւուգներ և շահբներ անթիւ, մարդկանց կոյտակաւոր շայնը և երգը անգամեմատ ակորժպուր, բնաւորութիւնները ու բար, գաւորմաստ և եւսնեղուն, բարբառները բոււերով և սժով հարուստ՝ որոց մի քանի օրինակը աուս. մեզ Մ. Տոննապարտանց իւր ամբլուշ Սոչանի մէջ: Ե որոց մասաւոր ընթերցանութեամբ պիտի համարուէր որ ոցա բարբառների անգամ բանաստեղծական խմորով շարհուած են: Արդեւ երկերը և մարդիկ այդքան ժամանակակիցաւ այդ մեծ յիպոստութիւնը կրելոն, թէ մե՛նք սխալ որովչցիլը երկի սահմանները:

Վահագնի այս ստիպւածող քերթուածքի մէջ տեսնում ենք Հինգ անգամ է՛ անգամ կրկնուած. զորօրինակ—*Էրբնի, Էրբնի, Էրբնի, Էրբնի, Էրբնի, Էրբնի, Էրբնի, Էրբնի, Էրբնի, Էրբնի*: Այս կարծեսցը նպատաւոր են և Վահագնի երգի մէջ ծովալին տեսարանների նմանաբերութիւնը, որով պիտի կարծել, ինչպէս այլ անգամ ասացինք, որ քերթողի բնակավայրը ծովալիեայ էր: Սակայն Արտաշէսի երգը թէ ոճով և թէ բարբառի լատկութեամբ տարբեր է Վահագնի երգից, որ պիտի Արեւելեան Հայոց քերթուածք համարել. ինչպէս որ Կուր գետի և Ալանաց ազգի սահմաններն են ցուցանում, և որ բարբառների է՛ անանձնայատկութեան նշանը չկայ Արտաշէսի երգի մէջ:

Այս երկու երգերը ոճով և ներքին կազմութեամբ ևս իրարից մեծ տարբերութիւն ունին: Արտաշէսի վիպասանականը ազատ ասպարէզ ունի, նմանաձայն ներդաշնակութեան այնքան չէ միտ գնում, սողերի անձուկ միակերպութեան մէջ չէ սահմանափակվում, այլ այլական զորութեամբ քերթում է իւր սողերը ազատօրէն՝ թէպէտ և սողերի պայմանաւոր կիրառութիւնը աւելի ազդեցիկ բնաւորութիւն ունին սորա մէջ: Սակայն Վահագնի վիպասանականը աւելի ևս գերազաս սէտքն է Համարել իւր ճարտարութեամբ կազմութեամբ, այստեղ հրաշանում ենք սորա վեհ գաղափարովը, գեղեցիկ և քնքոյշ և ներդաշնակ սողերովը, անգամների մանրակրկիտ և պայմանաւոր դասաւորութեամբը: Այս փոքրրիկ հատուածը նման օսկեայ նկարուն կերտուածքի, իւր վերայ ակներև ցուցնում է նկարչական մանրամասնութիւնը և բնականաբար բարեմասնութեամբք: Արտաշէսի երգը ինչքան էլ կատարեալ Համարելու լինինք, և նորա սողերը ինչպէս այլք վկայում են, կարող են մրցել բոլոր աշխարհիս նշանաւոր քերթուածների հետ, սակայն այս փոքրրիկ հատուածը թէ իւր վեհագոյն գաղափարով, և թէ սողերի քերթողական մանրանկար կազմակերպութեամբ մի կատարե-

լատիպ օրինակ պիտի Համարել բոլոր Հայ չափական արհեստի մէջ: Եւ զարմանալի չէ արդեօք. որ ինչքան մերձեցնում ենք Հայոց Հնագոյն դարերին, այնքան աւելի նկատելի են ճաշակի կրթութիւն, քերթողական արհեստի կատարելագործութիւն և մեծ բանաստեղծական Հանճար: Եւ քնչ իրաւամբ ոճանք ենթադրում են թէ Հայոց զբաղան լեզուն մեր թարգմանիչների ժամանակին մշակուեցին, երբ որ նոյն օսկեղինիկ բարբառով նկատում ենք շատ դարեր առաջ ամբողջ վիպասանութիւններ շարագրուած:

Որովհետև վիպասանական երգերի աշխարհիկ բարբառով թարգմանութեան կարիքը զգալի են լինում շատ անգամ, վասն որոյ և մենք մի այդպիսի թարգմանական փորձ կամենալով աւելի, թարգմանում ենք այստեղ միայն նոցա այն սողերը՝ որոնք չեն վնասում քերթուածքի նպատակին, բայց անթարգմանելի սողերը թողնում ենք նոյնութեամբ:

Երբնի երբնի— Էրբնի,
 Երբնի և— Էրբնի ծով:
 Երբնի— Ծովան օսկեր
 Այն իսրմիկ— Էրբնի:

Եւ էգն ՚ն լէր ծովան— Էրբնի փայլիս,
 Եւ էգն ՚ն լէր իրմ— Էրբնի փայլիս,
 Եւ իսրմիկը— Էրբնի:
 Վաղեր նա— Էրբնի Էրբնի,
 Ապա էլ իր— Էրբնի օսկեր,
 Ի սրբանն էրբնի— Էրբնի:

Էրբնի— Էրբնի Արտաշէս
 Երբնի և— Էրբնի օսկեր,
 Ասկերը— Էրբնի— Էրբնի— Էրբնի
 Երբնի և— Էրբնի արծաթ— Էրբնի օսկեր— Էրբնի,
 Ի սրբանն— Էրբնի— Էրբնի— Էրբնի,
 Էրբնի Էրբնի— Արտաշէս— Էրբնի:

Եւ շոտ ցաւեղարայ մըջոյն քաճեմէն շրթարդէն՝
Թրամած հասցեւելով իւր բանասիրէ:

Ունի իւր էր թափելիքում՝ վեպարութեանն Արքայ իսկ,
Թափվում էր հարգարկոյ հարստութեանն Սալեմիչին:

Տէնչ ալը Սալեմիչի՝ Տէնչն անհետն՝
Չարտախոյր իտարոյր եւ զոնց իտարածի
'ի բարկէնը Արգտառան: 1)

Վէպարութեան գողցումն Արքայապարհանսն էն,
Եւ քեշը զեւ որդին:

Արքայ իսկ հաջ որդին Արքատառըն

Մէ քեշը տղարանի Արքայապարհան վ գնելով՝

Անցաւ գընոյ ու շինոյ Մարտոյ մը ին իւր հարակերտն:

Արգտառն շոշ շինոյ Արքայիսկ որպարն հոհար,
Թարտառան հրախելով նրան լեւոպիւրի պաշարանն:

1) Այս աղբերակը գրեթէ ոչ Սալեմիչի անվանը կամ ցույց արտայայտելի, ոչ էթիկ հոսքերի պէս բացատրաբարտաթեմաթ անցնում է համարում է Սալեմիչի անվանը, այլ հայոց բնասար պահելչուութեամբ այն աստիճան բացած անկում է իւր վարը, որ թերեւ իւր ժամանակին կէ դատար հասկանալի լինելի Արքայ իտարոյր բացատրելու համար բարգրեջը և թարգմանիչները այլ ընդ այլոյ կարծիքներ են յայտնում, բայց ըստ ին նմանաբերութեան է սա, որոյ կերտութեամբ կէ ըստ հոհար կէն կէն գերթ ոյնելը, և այստղ որդեկոյր և քոջ անակնից դաշանն են կատարում ինչպէս որ և հոջ Վաչագանի կրգի մէջ:

Արքայից և քոջ կրկն անակն ընդունելով՝ այնտեղ հարկ է միտ գնել գերթ այն բացած անկնի նմանաբերութեանը՝ որ վերաբերում է իւր գաղտնաբերն այս եղանակով: Արքայիսկ Արքայիցը նմանաբերում է մի ծառի, որը վերան ցանկացան ճիւղեր կան, և որոյ նշանաբեր նյն ինչն Արքայիսկն է: Սակայն կան այդ ծառի վերայ և քոջ իտարածի: այսինքն նորարարը իտարիքն՝ այն նմանութեամբ էլ սա արդարեւ փութելի պէս գարգարում է ծառերը վերաբեր: (Ըստ բայոյ փոքրիկ թուփի մեծութեամբ բանում է ծառերը վերայ, որն անուանում են գառառական բարբառով հոտած, և որն ցայեւ իսկ անուան են ապէս անուաններին): Եւ նաև պէտք է ի նկատ ահաւոյ այն հանգամանքը,

Վրա չ գնացած,
Պաւ երկիրը թափաբարձի սեշ հնար արդիք,
Էլ էս ինչպէս ասեղարայ լեւոպիւրի արդիք:

Պաւ որս դարս գառ քեշը աղար Մառնն է լեւոյ,
Վեշ հարգէր թրամնն քաննն քեշը աղար Մառնն է լեւոյ,
Մ'ն առ ալիքիւր և լոյս ալ քաննն:

Ուր է արձագանքը նուաստարկն և հոսին երդին,
Բառայ իանն էրներին և բառայ իանն էրն էրն երթին,
Մէն ար ինչ փլումս գաճի ու ինչ փլին էնիս իտարն:

Հարամած գնումով Վարդիկն հանումն
Քատոյ քեշիկն հար Տառայ գառառանն,
Ենչա նարայն Շըրքը բըր ընն:

Մաք Արքայիկը հաջողին ու Քատոյ քեշիկն՝
Վրան է լուփիւր արտանը Երանտարոյ Արգտայն:

որ նորարար իտարածիք և արտախոյրանման իտարար անկէ կանաչաղեղ և հրատարեջը անք են ունենում քան հարգապա ծառի ճիւղերը, բայց ինչպէս զգաւ նոյնպէս և Արգտայնը ծառի անխնայ և ճիւղերը ընն և համարանալ ճարտարապետը օղիչները հեռի արջ հասանելու և ի վարդ արկանելու արժանի են:

Ահառայիկ այս նմանաբերութեամբ անն մասը յարմարում է իւր գաղտնաբերն, և քեթմարի աստղածոր թէ Սալեմիչի անկնը ցանկանում էր արտախոյրանման իտարիկ և նորարար իտարածը Արգտայնի անկնը զգար իմաստը իւր նմանութեան համարում: Թեպետ որդեկոյր և քոջ անակնից դաշանն են կատարում ինչպէս որ և հոջ Վաչագանի կրգի մէջ: Արքայից և քոջ կրկն անակն ընդունելով՝ այնտեղ հարկ է միտ գնել գերթ այն բացած անկնի նմանաբերութեանը՝ որ վերաբերում է իւր գաղտնաբերն այս եղանակով: Արքայիսկ Արքայիցը նմանաբերում է մի ծառի, որը վերան ցանկացան ճիւղեր կան, և որոյ նշանաբեր նյն ինչն Արքայիսկն է: Սակայն կան այդ ծառի վերայ և քոջ իտարածի: այսինքն նորարարը իտարիքն՝ այն նմանութեամբ էլ սա արդարեւ փութելի պէս գարգարում է ծառերը վերաբեր: (Ըստ բայոյ փոքրիկ թուփի մեծութեամբ բանում է ծառերը վերայ, որն անուանում են գառառական բարբառով հոտած, և որն ցայեւ իսկ անուան են ապէս անուաններին): Եւ նաև պէտք է ի նկատ ահաւոյ այն հանգամանքը,

ՄԵՍԵ Ի.

ԱՆՀԱՄԱՅՈՎ ՔԵՆՐՔՈՒՓԵՆՆԵՐ

ԱՆԿԱՆՈՆ ՉԱՓԸ:

Պ.

Քրքիս առաջին մասի մէջ որոշեցինք անհամաչափ քերթութեանց այն չափերը որոնք սահմանափակուած են կանոնների ներքեւ և ունին սուղ և երկար անդամների և տողերի պայմանաւոր կիրառութիւնը, բայց մեզ դեռ մնում է ստել նոցա այն չափերի համար, որոնք որոշ կանոնների ներքեւ չեն սահմանափակվում այլ և նկատվում են երբեմն նոցա մէջ պայմանաւոր կիրառութեանց մի քանի առանձնադաստիկութիւնք: Այս տեսակ չափական եղանակը՝ որին անուանում ենք անկանոն չափ, եթէ կամենալու լինինք որ և իցէ կանոնի տակ ներփակել, պիտի ասենք որ, նոցա տողերի մէջ կարող են մուտ գործել բոլոր հայկական տաղաչափական անդամները մէկից մինչև վեց վանգերով, և փոքրավանգ անդամները՝ որ կանոնաւոր քերթուածքի մէջ որոշ տեղ ունենն, այստեղ կարող են տարածուիլ դասաւորուելով տողերի ամէն մի անկիւնում: Յայտնի է որ այսքան անպայման ազատութեամբ տաղաչափեալ քերթուածները շատ սո-

կաւ տարբերութիւն պիտի ունենան որեւիցէ արձակ շարագրից, սակայն ճարպիկ քերթողը ձեռնաձատ է լինում անդամների և տողերի հմուտ դասաւորութեամբ, առողջանութեան ճիշտ պայմանաւ և երբեմն եղանակաւոր ձայնի սատարութեամբ նշմարելի կացուցանել այդպիսի անկանոն քերթութեանց տաղերը և անգամները: Եւ ինչպէս ասացինք արդէն, եթէ մեր այժմեան սերունդը ևս կամենայ ունականալ անհամաչափ քերթութեանների մէջ, հարկ է ընդելանալ ստէպ ստէպ ընթերցանութեամբ, հատուածելով տողերը և անգամները ճշտիւ, և պահանջեալ առողջանութեան եղանակները պահպանելով. այդպիսի կրթութեամբ միայն կարող են քաղցրանալ անհամաչափ քերթութեանները, բայց առանց մի այդպիսի նախապատրաստութեան համոզուած եմ որ ոչ եթէ միայն անկանոն, այլ և ամեն տեսակ անհամաչափ քերթութեանները պիտի այնքան խտրել չունենան որեւէ արձակ գրութեան և հարկաւ նոքա ընդհանրապէս պիտի անհիմն և օտարոտի երևան մեզ:

Սակայն շարունակելով մեր քննական տեսութիւնը՝ անկանոն քերթութեանների վերաբերութեամբ պիտի ասենք, որ այն երկու մեծամեծ հատորները, եկեղեցական շարականները, և նարեկեան քերթութեանները՝ որոնք անհամաչափ եղանակաւ են քերթուած, և որ նոցա մեծ մասը վերաբերվում են անկանոն չափերին, քննաբանութեանը ոմանք չզիտեմ թէ քննչ փաստերի վերայ հիմնաւորուած՝ այդ քերթութեաններից մի քանիսը համարում են տաղաչափութիւն, բայց միւսերը արձակ գրութեամբ, և կամ միևնոյն քերթողական հատուածի կէս մասը համարում են տաղաչափեալ, բայց մնացորդը արձակ. որ միևնոյն է թէ շարականի մի տուն ընտրելով՝ նորա մի քանի տողերը մեր ակտիւսի լարմարաւոր՝ համարելինք տաղաչափութիւն, բայց միւս տողերը զրկելինք այդ առանձնաշնորհութեանց: Եւ արդարև այդպիսի կեղակարծ կնթաղութեանց վերաբերութեամբ իրուացի է կարծել, որ կամ մեր

նախնիքն էին բաւորովին անգիտակ քերթողական արուեստին, և կամ թէ այդ քննաբանները ցոյց են տալիս լիուրի անընդունակութիւն հնագոյն քերթութեանների քննութեան մէջ: Եւ որդէս զի օրինակով լայտ առնելինք մեր այս ասածները, առաջ բերենք այստեղ շարականից մի այդպիսի տուն, որոյ համաչափ տողերի հետ լարակցեալ լինելին և անկանոն չափական տողեր: Որինակ—

Որ յանելից — գոյցոյցելից — զ զո շարութեամբ — է սոյն բաննէ:
 Ի պարկէր — Աստուածութեան — որ զո սոյն շէր — զարդ — է հարց:
 Ժառանգել — նրմ — զանպարտ — ընդ էն սոյն:

Ահա այս շարականի բաւոր աները որ քառանգամ տողերից են բաղկանում, իրանց համաչափ տաղերից լետոյ միշտ ունին մի երրորդ անկանոն տող: Այժմ քննչ պիտի ասենք արդեօք այդ տողերի համար, — չիմացաւ և կամ սխալուեց քերթողը, թէ գիտութեամբ անհամաչափ տողերը խառնեց համաչափների հետ, համարելով սորանց միահասարակ քերթողական տողեր: Ի հարկէ որ պէտք է համարենք զիտակցաբար գործուած, և պիտի ընդունենք, որ վերջին տողը ևս ունի տաղաչափութիւն այնքան ազատութեամբ, ինչքան որ թոյլ են տալիս անկանոն քերթողութեան օրէնքները: Եւ այսպիսի օրինակներ ամեն տեղ հանդիպում են մեզ հնագոյն քերթութեանների մէջ, որ ոչ եթէ միայն մասնական հատուածների մէջ այլ և ամբողջ քերթութեանների և շարականների մէջ նկատուած ենք, որ կիսով չափ համաչափ և կամ կանոնաւոր քերթութիւն ունին, բայց մնացեալ կէսն անկանոն չափով են քերթուած: Եւ անտեղի է ենթադրել, թէ մեր հնագոյն քաջամարտ քերթողները, որոնք ոչ եթէ միայն տողերի և անգամների միտ դարձուցին, այլ և ջանացին նոցա պայմանաւոր կիրառութեամբը գորգարել իրանց քերթութեանները, նոքա երբեմնապէս գառանցարանուած էին արձակի ու

տաղաչափութիւնը միեւնոյն Հատուածի կամ քերթուածի մէջ ¹⁾ խառնելով: Եւ բացի սորանից այդ արձակ կարծեցեալ Հատուածների Համար ունինք անժխտելի փաստեր քերթողական զծագրութեամբ սպացուցուած, որոյ մի քանի օրինակները նկատեցինք և պիտի նկատենք մեր այս գրքի մէջ:

Անկանոն քերթութեանց գոյութիւնը և կիրառութիւնը ընդունելուց լետոյ՝ այժմ առաջ բերենք մի քանի օրինակներ ժողովրդական և զրականական քերթուածներից, որոնք ունին տողակարգութիւնք նոյն նմանութեամբ, ինչպէս որ նկատեցինք արդէն կանոնաւոր քերթուածների մէջ, այսինքն որ նաքա բողկանում են կամ միանշամ, կամ երկանգամ, կամ եռանգամ և կամ քառանգամ տողերից և կամ խառն տողակարգութեամբ, որոց ամէնի Համար բաւական են այս մի քանի օրինակներս:

Այս Հմայական աղօթքները անկանոն միանգամ և երկանգամ տողերից են կազմուած և պէտք է Հին և ընտիր ժողովրդական քերթուածներ Համարել, որոց տողակարգը որոշվում են իրանց բնական առաջանութեան պայմաններով:

- Չոր աչ +,
- Չոր սուլ,
- Չոր նիւլ,
- Անբուն Աստուած,
- Լուսույն լուսանոց,
- Օչի պէս սողաս,
- Ուսու պէս գողաս:

¹⁾ Իմ քննադատ թերզեանի այն կարծեացը Հանդէպ թէ չշատ օրինակներ կան առ մեզ... երգուած արձակներու... մեր նորագոյն մատենագրներից մէկը յոյժ իրաւամբ իւր զարմանքը արտայայտում է ստելով՝ «Ոհնչեալ այժմ չէնք կարծում, թէ կայ արձակ բանի, երգ...» Ասկայն հարկ է թերզեանից պահանջել, որքան զի այդպիսի անորոշ հարաւորով չեմտեսեր Հայոց բոլոր տաղաչափական Հիները, այլ ճանաչը սոցացուցանել թէ ո՞րնք են այն արձակները, որ երգվում են առ մեզ:

- Ըստիցանի — սորի ասիցը
- Ըստիցանի — յովանանէս արար էից —,
- Ըստիցանի — զբարը իւրաս —,
- Ըստիցանի — յայնի իւրանէյ.
- Անյար — իւրանէյ,
- Անյարանի — իւրանէյ,
- Անյարանի — իւրանէյ,
- Մարտանի — էլբար —:

Նարեկացոյ այս տաղը ևս երկանգամ անկանոն տողակարգ ունի:

- Եւ յայն — զսուլածուն ասի՛,
- Ոչ գուցը — ի քառալեանէն,
- Ի քառալեանէն — գուցը,
- Չայն ասնէր — ի ասնարարանս... .
- Անէ յայնըս — որ ես լուսոյ,
- Սա քանից ասնարս — որ ասնի՛... .
- Անէն — ասնից էլոյ յանէն,
- Անէն ասնից — ասնից պըրսնէն... .
- Փառսը — իւրանէն ասնարս,
- Որ գուցըն — զգուցընէն ի քառալէն:

Նոյնպէս այս շարականը՝ որ մեծաւ մասամբ ևս անգամ տողեր ունի

- Որ լէր օրնէն — յալուսըս — օրով իւրանէյ,
- Ի լէրայ նըրպը — յասանիլէն — հուճէյոսը,
- Բարեբանէտը — որ էլիւրան — ի նիւրս յանելլ
- Ուսուլ ևս ձեռ — զյուլ իւրանէն — օրնալեանէն զյայն
- Մարտայանի — իւր — իւրանար քառասոյ՝
- Ընդ արայն — օրնալեանէն իւրանէյ,
- Օլանսայ — ի քառալեան — ասնիւրանս.
- Բարեբանէտը էլիւրան — անաւովը օրնալեան — ասնիւրանս:

Նարեկացոյ Համբարձման տաղը խառն տողակարգ ունի:

Զերկնայնն գիտնոյ — գոթանճանինն — ըստարտիւս:
 Գարշեալ — լաճանէլն հարշեալ,
 Զի՞ խորիւր — հանարէջ գո — ըստ լի՛ն ի՞նքեալ — հնչանն.
 Հնչանն — ի՛ն իտլին — հարեալ տեչ,
 Կրիէշէն — զլինամին ի՛ննայ,
 Յերբիւր — զմեզոյ հնչեալ — զճաշ Կորո.
 Նոր անարշէն — ի՛ն յոյն — հարաբանեալ — ի՛նչնիւն՝
 Զի՛ ոյր լ՛եւրս — ի՛ն յիտս գո,
 Ար՛ով — ի՛ն հոռոյ սոբեմէր — ըստարտիւր գո — Տ՛եր:

Նոյնպէս խառն տողակարգ ունի և այս շարահանը:

Կերպանարար — Աստղած — հարտուեր հովի,
 Ըզծողով եալանն — մաքանեման սիրով — լառասարեշեր — հմեշ ինչո՞ ինչու՞ս,
 Վասն որոյ եւ մեզ — այսօր քմեմն — ըստլաւաս քո ստաբի:
 Զաւարճոցան — քո գալստիսմբէն — ստաբի ստատելալն,
 Կուշելով — ի՛ն մտնն — զքրտեալանն ի՛ն մեմանն — թաղանջանն ինչու՞ս: Վասն...
 Հոգեհարման — ստաբի միտալեմբի՛ն՝
 Զարտեշեր նորս — զքեմեղն — ի՛ն գլեւար լառասմայլ — եւ Կորաբնարարս,
 Վասնորոյ եւ մեզ — այսօր քմեմն — ըստլաւաս քո ստաբի:

Այս շարահանը քառանգամ տողակարգ ունի անկանոն չափով:

Անէնատաբի — երբբարուլեանն — ընարեալ ծառայ — եւ հասարակի,
 Յաշ լե՛ռոյ — սպասող էն — եւ գաղ — մանադակ,
 Երազտոս — ստաբիւր — Սարգիս — շնորհայ — զլեռանն.
 Բարեխոս ինչ — սա — Քրիստոս — լուսն անշանոյ — Քրոյս:
 Թափարտին — երկնատարի — ստաբի զընդպեալ — եւ մեմարարի,
 Սիրով — անհոսին — իտլ եալ — յաշարտի,
 Երազտոս — Ստաբիւր — Սարգիս — իտլն — զլաւնիւս: Ըս...
 Արեգման — սպարարուլեանն — ձե՛ծ իտաղեալ — յայժմաս արտաւեմ,
 Յալոյեալ — զարեմայլ — ի՛ն ին — զլեռան,

Երազտոս — Ստաբիւր — Սարգիս — անշն ը — ճատափայլն: Ըս...
 Աւեթասար — հոյոյ մեծայ — քիթեալ ի՛ն մեղ երբիւր — ի՛ն հնարեայ,
 Հոգնն — հարտայ — ի՛ն քաշո — ծաղ ի՛նծին,
 Երազտոս — Ստաբիւր — Սարգիս — քմանն — անհոսուլեանն.
 Բարեխոս ինչ — սա — Քրիստոս — լուսն անշանոյ — Քրոյս:

Նոյնպէս և Նարեկացոյ այս տաղը քառանգամ տողակարգ ունի, ամէն մի տողի սկզբում և վերջում միավանգ անգամ զործադրելով: Նարեկացոյ մի այլպիսի քառանգամի օրինակ էլ նկատեցինք գրքիս և մասի մեջ, միայն թէ նորա սկզբի և վերջի անգամները երկվանգ էին:)

Լոյս — գերազանշիլ — երկնաշառուղ — անն,
 Ռան — արտանշեմ — լերայ ծառայ — գայլ:
 Քոյլ — լե՛ւ շարժելով — քեղ իտրան — ն՛ար,
 Սնար — արտանշեմ — անստափ — քմեմ:
 Տ՛ել — ի՛ն ծառասար — երբիւր երբիւր — ի՛նչոյս,
 Կոյս — արքանաւար — սիրաշնուար — սե՛ր:

1) Այստեղ հարկ եմ համարում նախ շնորհակալութիւն մատուցանել Իզմիրեան Միջնակարգաշխուժեան իմ միւս քննադատ Եվնակասե Իրկման Հայրիկին, որ զամբաստնէ լինելով աւարտացն անհամալտի քերթութեանց արտասանի, յանն առաւ իմ խնդանոց քննութեան տանալ իմ գիրքը և սոց քննիպի եր իմնալ նորա քննական հաստածի մէջ, թէ լ՛րն է նշանակում սրգեղ Մուշ, Գողթն, և Որշտունեաց գառանների յիշտոտութիւնը միջոցն Բաղմաշան Հայրիկը կարծում է թէ, հուսմը հոյոց իւրացանչեւ գառա՝ փոփխութեանցը ևս որշած չլինելով իմ քննութիւնն էլ ամբողջ և բովանդակ քննութեանցը ևս որշած չլինելով իմ քննութիւնն էլ ամբողջ և բովանդակ չէ համարուել: Այդ կարծեաց վերաբերութեամբ իմ ստելոց այն է, որ թէպէս բազմակերպ փոխակերպութիւններ կան նախեաց անհամալտի քերթուածները մէջ, բայց նոցա բոլորը մի արմատից են բխում և եթէ մեզ անհամալտի քերթութեան ամէն մի երկրորդական փոփխութիւնները ի հարեւանանելու ինքնոյ ինչպէս որ այստեղ ահա երկ տեսակ գառանգաններ կը նշմարուի, երկուսը նարեկացոյն, մէկը մեմն Վարդանայ, յայնժամ նոցա բոլոր թիւք կարող եւ հաստատուի ու եթէ երկը այլ հոյոց ընդարձակ աշխարհ բոլոր գառաններ թուրն հետ ևս այդ մասն մեզ անուշաղէ թողելով այդ աննան փոփխութեանցը, երկու դիտաւր ճիւղեր ըստանեցինք նախեաց անհամալտի քերթում անցները մի գունի ստարագամ անմամբ հնոց երմ:

Այս վերոյգրեալ և բոլոր նմանօրինակ քերթուածները պարտաւոր ենք տաղաչափութիւն Համարել՝ ոչ եթէ միայն իրանց արտաքին կազմութիւնից և պայմանաւոր կիրառութիւնից մակարեքելով, այլ և այն մասին, որ 'ի Հնուտա ընդունուած են զոցա քերթողական չափերը և տողերը, ինչպէս որ շարականների մէջ նկատուած ենք կէտազրութեան նշանը՝ որով արոհվում են տողերը, բայց նարեկացոյ տողերը առանց կէտազրութեան նշանի էլ ամէն տեղ գտնուած ենք տողակարգուած, նոյնպէս և ժողովրդական քերթուածների տողակարգը կարելի է արոհել իրանց բնական առողջանութեան Հեռուգութեամբ և ձայնայանգի նշաններով: Եւ թէպէտ յայտնի անկանոն չափերը արձակ շարագրի չափ ամէն զիւրութիւններ վայելում են, սակայն անպակաս են նոցա մէջ և այնպիսի քերթողական ճարտարութիւնք՝ որ ոչ սակաւ դժուարութիւն կարող են պատճառել քերթողին: Նաև նկատելի են պայմանաւոր կիրառութիւն, զորօրինակ—Նարեկեան քառանգամ տողերի սկզբում և վերջում գործ դրուած միաժանգ և երկվանգ անդամների վերայ երկար շեշտելով ուշադրութեան արժանի ենք գատում՝ նոցա բովանդակութիւնը: Եւ Ս. Սարգսի շարականը թէպէտ Ենթաշուրջ ժամանակաւ կրտսերագոյն, բայց այնուամենայնիւ ունի պայմաններ, ինչպէս նորա երկար անդամները՝ որ մեծ Համարման արժանի են առնում գործը և գործողը, և շեշտելով մեջ երկուսը սուղ անդամով յայնանպէս արագութիւն է արտայայտվում: Այսպէս և միւս քերթուածները շատ կամ սակաւ պայմանաւոր կիրառութիւն ունին. և երբեմն նկատում ենք նոցա մէջ մի առանձնայատկութիւն ևս, որ բազմավանգ անդամները և տողերը՝ մեծամեծ, բայց իտքբովանգ անդամները և տողերը փոքրագոյն իրողութեանց յայտարար նշաններ են Հանգիստնուած, որ այսպիսի օրինակների շատ ենք Հանգիստնուած Ծորականների և Նարեկեան քերթուածների մէջ:

Եւ ոչ եթէ միայն անհամաչափ կանոնաւոր քերթուած

թիւնները, այլ և անկանոն տաղաչափութիւնները 'ի Հնուտա անտի վիպասան-քերթողներից են Հասած մինչև քրիստոնէական դարը, որոյ ապացոյց ունինք Խորենացոյ գիրք Բ. զԼ. ԾԲ. Ուր որ արգիւնաշատ պատճառները լինատակելով Սմբատի դուռափէրը յայտնապէս վկայում է, որ այդ Հաստուածը վիպասանական առատելներից Կանուած է. և իտպապէս նորա կազմութիւնը մտաղիւր զննելով՝ նկատում ենք որ անկանոն չափով է քերթուած. Ահաւասիկ և նորա տողերը՝ որ բնական առողջանութեան ճիշտ պայմանները պահպանելով դասաւորեցինք այստեղ:

Որ ասելը—աստի՛ անբաճայ—անբաճայ չափութեան,
 Եւ ասապիտութեան—գագայն զբարսը,
 Եւ փեղելութեան—տեւոյ լայել լայելու:
 Սովա—ինչ—տեւան քել—անելով յունս,
 Որդի—բարեպիտ:
 'ի վերայ ասոյ—և 'ի մէջ ճարտարաց—ծո՛ւ փեր:
 Եւ 'ի վերայ—շոյս անջին և ճարտար—դժո՛շ յանբարսի,
 Եւ գուռութիւն—յաջողութեան—ունելը 'ի ճարս
 Ատուտել զան—չամեպան ու:

Ոչ եթէ միայն Խորենացոյ վիպութեամբ, այլ և այս Հաստուածի մէջ եղած զաղափարները ևս Հեթանոսական են. ինչպէս որ որսորդական Հետամտութիւնը որ ունէր Սմբատը զէպ 'ի ոչ անառակութեան այլ առաքինութեան սղիքը, որ այդպիսի բացատրութիւնը քրիստոնէական չէ: Նոյնպէս և պատերազմական Կնորութիւնը բողոքի բերման և կամ մի այլ պատերազմական չատուծոյ տուութիւն է Համարում, որոյ սկզբնական նշանակութիւնը դեռ պահպանվում է աշխարհիկ բարբառի մէջ, և անուանում են սուլած կամ սուլելի. և որևիցէ քաջութիւն, բմբշամարտութեան սլօ, բանաստեղծական Հանճար սուլել է ասում են, և կամ այն ինչ սուրբից

տա՛լե՞ծ են համարում: Սակայն քրիստոնեայքը և նոյն իսկ Խորենացին այդպիսի աջող և անաջող զիպրուածները ատուածային նախասնամութեանն են վերադարձում:

Այս վիպասանական հատուածի տաղաչափական կազմութեանը համար իբրև անհերքելի պայցոյց ունինք նաև տողերի և անդամների պայմանաւոր կիրառութիւնը, որովհետև քերթողը իւր հերոսի մեծամեծ ձիրքերը, քաջութիւնը, ճարպիկ և զիւրաշարժ կազմուածքը սուղ անդամներով արտաբայտելով՝ դոցա միջավայրում զետեղում է չորրորդ տողը իւր երեք երկար անդամներով՝ «սակաւ ինչ—արեան նիշ—ուռնելով լաւն» որս մեզմ և ծանր արտաբերութեամբ իսկոյն զգալի է լինում մեզ՝ որ այդ նիշը փոքրիկ էր և անջինջ կրած Սմբատի աչքին: Եւ ոչ եթէ միայն առողանութեան պայմանաւ, այլև քերթողական զծաղրութեամբ տեսանելի է մեզ այդ արեան նիշը հինգերորդ տողով՝ «որպէս զբականգիկան», որն մտած է քերթուածքի մէջ ճիշտ այն նմանութեամբ, ինչպէս նիշն էր Սմբատի աչքում: Նշանակութեամբ ևս զբականգիկոն նիշ է նշանակում, բայց տեսեալն արպէս հրապուրիչ, ինչպէս վեցերորդ տողն է ցուցանում: Մի այսպիսի քերթողական ճարտարութիւն էլ նկատեցինք անցեալ 7. գլխի մէջ. այնտեղ վիպասան քերթողը երկար անդամներով շրջապատել էր որպէս շարժուի սուղ անդամը, բայց այստեղ սուղ անդամներով շրջապատել է արեան նիշի յայտարար անդամները և տողը: Անտեղի չէ միևնանգում ևս կրկնել մեր խօսքը թէ—կարելի է արդեօք հակառակ, որ վիպասան-քերթողները անդիտակաբար դասաորեն և այստեղ իրանց սուղ և երկար անդամները և տողերը՝ և որեկեցէ մի արձակ շարադիր բնական առողանութեան հետևողութեամբ տողակարգելով՝ կարող ենք այսքան ճիշտ յայտարար նշաններ ստանալ:

Այսպէս և Խորենացոյ պատմութեան վերջին գլուխը թերևս այն քերթուածքն է, որի համար ձեռագրների մէջ

իշտատկուած է ըսնք չափաւ լինքն և ՚ի Սահակ Բագրատունին՝ վերնադրով: Մի գուցէ կամեցել է քերթողը այդ գլխի մէջ արտաբայտել իւր և Սահակ Բագրատունոյ ներքին համոզումները հայոց ազգի վերաբերութեամբ այսպիսի տողերով—

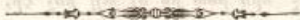
Ու բա՛ճ—բզէ՛ց—ձայոյ աշխարհ,

Ու բա՛ճ—բզէ՛ց հանաբոյ—էնչախախտաչ—վնսփոյն...

Բայց կարկանդուացոյ ճարտասան-քերթողի ողբական երգը անկարծիք պէտք է տաղաչափեալ համարել, որովհետև նոյն պատմագիրը վկայում է, որ ողբերգակ Դաւթակը՝ արուեստագիտական իմաստից տեղեակ, հնարագիւտական վարժիք քաջազակ և վերձանական քերթութեամբ լառաջագէժ մի անձն էր. որից պէտքն է նաև մտկաբերել, որ քերթողներին համար մեծ առաջադիմութիւն էր համարվում նոցա «բերեալուս շարժուութեան շարժութեանը՝ որն ըստ իս ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ այն առողանութեան ճիշտ պայմանները՝ որ պիտի պահպանուին սուղ և երկար անդամների և տողերի արտաբերութեան միջոցին: Այս երգից էլ ահա մի քանի տող—

Խորասանոց—խորհրդո՛ւս—տարեալ մէջուո՛ւ՝
Եւ անգործ—խոյստմա՛ք—էլբառաբեոյց զլէնուո՛ւն:
Խորեօ՛ կէր դու—՛ն շէրայ ալճաոյ—սիկոյ երոյց,
Խորագոյն ինչեկո՛ր որ զճէ՛ց—արկնայոյն—յանեկն:
Ինչ՛ որք—բարչաա՛ արթնն—յալ ճանադարո՛ւ:
Եւ ինչոյնեկն—՛ն շէրայ գո—որքի՛ք ծառայե՛լու:
Կարեւոյն շա՛նդէ—փնտախան—նարո՛ւ:
Եւ իլլալանս էրկնո՛յ—ճանրեւոյն—՛ն վնայո՛ւ քորո,
Ագետա՛ յորդ—արայնն—՛ն նմա՛,
Եւ գաղտնի շարք—սպանեւոյն—նրա՛ն...
Չբուեւոյն—յալն ծանանայոյ—առարք դառնաբե՛ր,
Յորում ամբեւոյն—մա՛ն գո—յառաբե՛ր:

Անկանոն քերթութեանց համար բաւական են այս մի քանի նշմարները՝ որոց մէջ թէպէտ կային այնպիսի օրինակներ՝ որ քերթողական ճիշտ տողակարգի նմանութիւն ունէին, և կային այնպիսիքը՝ որ արձակ շարագրի չափ ազատ էին, բայց նոցա բոլորի չափական արուեստը միևնոյն աղբիւրից են ըզխում, այսինքն որ հայկական մէկից մինչև վեց վանդերով տաղաչափական անգամները գործազբում են տողերի ամէն մի անկիւնում անխտիր: Եւ մեծ ճարտարութեամբ կարելի է գործ դնել այս տեսակ քերթուածների մէջ տողերի և անգամների սլաքմանաւոր կիրառութիւնը, եթէ միայն քերթողը կամենայ և կամ այդ հմտութիւնը և վարժութիւնը ունենայ: Այժմ դառնանք մի ընդհանուր հայեացք ձգել Շարականների և Նարեկեան քերթուածքների վերայ բացառապէս:

2.

ԱՆՀԱՄԱԶՍՓ ՔԵՐԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՇՈՐԱԿԱՆՆԵՐ,

Անհամաչափ քերթութեան լիակատար օրինակներ ունինք Նիկողեսական շարականների, ժամերգութեանց և տաղերգութեանց մէջ, ուր որ հանդէս են գալիս մեր քրիստոնէական դարու բարեպաշտ և Աստուածամերձ քերթողները իրանց ողորկ քերթութեաններով և դերասանն ու իմաստից բովանդակութեամբ: Սոքա են բուն ազգային քերթութեան տիպարները, և եթէ ոչ ներքին տաղաչափական լորինտածովք, գոնէ արտաքին կազմութեամբ հին ազգային անհամաչափ քերթութեան նմանութիւնն են մեզ ներդրացնում:

Եւ ոչ թէ միայն շարականների տաղաչափական արուեստը այլ և Շարական անուանակոչութիւնը մեր թարգմանչաց հնարած չէ, այլ հին դարուց մնացած. և ընդունալն է Շարականների բացատրողի կարծիքը թէ—շարական նշանակում է շեյրական, իբր թէ պարսկական շէյր բառի վերայ պատուաստած հայոց «շէ» ածանցը: Այս մասին կամենալով մեր կարծիքը լայնանել, պիտի ասենք որ—աւելի իբուացի է այն ստուգաբանութիւնը՝ որ հայացի բառով մեկնում են շէ:

ալան, իբր թէ շորս ալանս. և ոչ թէ միայն շորսալան, այլ և երաժշտական զրէ թէ բոլոր բառերը հայկական ծագում ունին և նախաբերեստանէական դարու արգասիք են: Եւ նախկին շորսալան անուանակոչութեան բուն պատճառը այն էր, որ այն հին ժամանակին երկու տեսակ մատենաները արտաքին կերպարանօք իրարից զանազանելու համար, մի տեսակին անուանում էին շորսալան՝ որոնք սկուսքների պէս ձայնադրական նշաններ ունէին իրանց տողերի մէջ տարածուած, բայց մնացեալ տեսակները շարագիր էին, որոնք չունէին միջանկեալ նշաններ այլ շարայար գրուածքներ էին: Եւ շորս ոչ թէ ածական է այլ դոյական, որ ունի լատկացուցիչ ալան: Այս է իմ համոզումս ահա, որ Խորենացոյ լիշտակած անբաւ գրուցաց մատենաների մէջ, ի հնուստ անդի կային և այնպիսի ձայնադրեալ մատենաներ, որ անուանվում էին շորսալան. և որոնք գրուած էին այլազգի աստերով, բայց հայացի բառերով:

Եւ այդպիսի շարական մատենաների մէջ ամփոփուած էին լատկայէս տաղաչափեալ քերթուածներ, և ինչքան որ հին է մարդկութեան մէջ և ընդ նմին մեր ազգի մէջ երաժշտական և եկեղեցական արուեստը՝ նոյնքան ժամանակաւ հնագոյն պիտի համարել և քերթողական արուեստը: Եւ քննչ են արգեօք քերթուածները, եթէ ոչ երաժշտութեան կրտսերագոյն ժառանգները, որոնք ծնունդ առին երգեցողական պիտուքները լցուցանելու համար միայն: Երաժշտական եղանակներին համարպատարան յօրինում էին տաղաչափեալ տողեր, և ամէն մի եղանակաւ որ ձայն ծնանում էր նորադոյն քերթուածք, որոնք լիտոյ ժամանակաւ ծագայեցին նաև հասարակ ընթերցանութեան համար առանց եղանակաւ որ ձայնի: Այսպէս պէաք է կարծել և հայոց վերաստնական երգերի և նոյն իսկ Համբարկան տողերի վերաբերութեամբ, որոց քերթուածները սկզբանէ երգվում էին, ինչպէս նոցա անուանակոչութիւն է ցուցանում, բայց լիտոյ նոցա քերթու-

ղական մատենաները և տաղաչափութիւնները ծագայեցին և հասարակ ընթերցանութեան համար:

Արև բուն ազգային քերթողական արուեստը՝ որոց օրինակները գտնում ենք մեր եկեղեցական երգերի մէջ, այնքան ընդարձակ ծաւալ ունին, որ միևնոյն քերթուածքի մէջ կանոնաւոր և անկանոն տողերի հետ ի միատին կարող են գործարարուիլ և ամեն տեսակ համաչափ տողեր: Եւ ինչպէս ասացինք, անկարելի է թէ, մենք այդպիսի խառն քերթուածներից բնութանօք որոշէինք մեր ճաշակի լարմար համաչափ և կամ համաչափանման տողեր, և տաղաչափութեան համարելինք նորանց, բայց միւս անհամաչափ տողերը՝ որոնք անսխորժ էին մեր քմացը, և կամ որ նորանցից մեր ինչքը բան չէր կորում, համարելինք արձակ շարագիր: Այլ հարկ է իմանալ, որ ամեն անհամաչափ քերթուածք բովանդակում է իւր մէջ ամեն տեսակ տաղաչափեալ տողեր, և երբ որ մենք նոցա մէջ մի քանի տեսակ տողերի քերթուածք ենք անուանում, նոյն իսկ մեր այդ խոստովանութիւնը մի անհերքելի ապացոյց է, որ միւս տողերն էլ նոյն սեռին են պատկանում: Բացի գորանից ունինք նաև իրական փաստեր շարականների մէջ, որովհետև ի հնուց սովորութիւն է եղել ձեռագիր գրիչներին ամեն տողակարգում քերթուածքներ շարայար գրելու ժամանակին՝ նոցա տողերը կէտադրութեամբ որոշել. որ և այդ հանգամանացը ուշ գործուցանելով նկատում ենք, որ շարականների մէջ եթէ ոչ ամենայն տեղ, գոնէ շատ տեղ բովանդակում և կամ միջակէտով քերթողական տողերը բաժանուած են: Ահա աստիկ այս տողաբաժանարար կէտը լայնապէս նկատում ենք գործադրուած և ամեն անհամաչափ կանոնաւոր քերթողական տողերի վերայ, ուրեմն ինչպէս համաչափ, նոյնպէս և ամեն անհամաչափ տողեր հնումը քերթուածք համարելով տողակարգում և նոցա տողերը միտպէս բաժանում էին. որով և պիտի փարատուի Բագրատունոյ երկրայանքը՝ որ գժուարանում էր միատող և երկտող քերթուածքները իրարից զանազանելու:

Մեզ այժմ հարկ լինելով մի ընդհանուր գաղափար կազմել շարականների վերայ, անսեղի ենք համարում գիմելու այն գիւրին միջոցին, որ ամանք միայն վերնագրերը լիշտատկելով բաւականանում են, որովհետեւ ամէն քալլափոխում կարող ենք հակասութեան հանդիպել, և նաև անկարելի էր, եթէ բոլոր շարականները մի առ մի տողակարգէնք այտեղ կարևոր բացատրութեամբ և մեկնարանութեամբ: Միայն մի ճաշակ տալու համար բաւական ենք համարում շարականներից մի զլուխ ընտրելով տողակարգել այտեղ՝ 'ի նկատի ունենալով նոցա տողաբաժանարար կէտերը: Եւ այս եղանակաւ տողակարգուած շարականների մէջ մենք ամեն տեղ հանդիպում ենք համալափ և անհամալափ տողերի, որոնք անխտիր հեռոցհեռէ իրարու յաջորդուած են: Մեր այտեղ առաջ բերած օրինակը Աստուածաբայտնութեան առաջին աւուր շարականն է, որն նպատակալարմար է և հանրաժանօթ:

1. Խորհուրդք մեծ — ևս անմեղելի — որ յոյսմ առաւոյ — յայտնեցաւ,
 - Հովիտս երգին — ընդ հրեշտոյս — ասն աւետար — աշխարհի —
 - Օ նաւա նոր Աբրահայ — 'ի Բելիշիւնէ — գաւառի,
 - Որպէս մարդէան — շահեցել — զի վառն իւր — մարմնացաւ,
 - Անբաւելին — երկնէ և երկրէ — 'ի իմացարար — պատշտաւ,
 - Ոչ մէկնելով — 'ի հորէ — 'ի տարբէ արշն — թաղեցաւ:
 - Այսչը յընծան — երկնէսն — 'ի լիւրացան — թե՛ծապոյծան — ասեպեօք,
 - Եւ որքաթած — ասեպեյն — զգեցան ճանախէ — փրկութեան:
 - Այսչը յայնն — ընծայեցաւ — բրկարտ ոլորին — Աստուծոյ,
10. Եւ հրեշիւնայ — թաղմն — Բելիւնսն — յերկնի յերկր — ձայնիլ էաւ:
 - Այսչը հովիտայ — ըն փեպեալ — պարարտութեան — արեգոյնէ,
 - Եւ ընդ հրեշտոյս — երգելէն — ցառս — 'ի թաղյաւս — Աստուծոյ:
 - 'Ի հորէ — ծագելոյ — լաւատարել — պարարածս,
 - Արարտութեան — արեգոյն — ըն փեք — փառաշահեց,
 - Օ ընտար — 'ի յարն — ընծայեցաւ — Բելիւն կեմն:

- Հովիտայ — յայտնեցաւ — երգելոյ փոխալ — 'ի մեգուոյ:
- Եւ մե — երգելոյս — որ 'ի ցառնէ — մարմնացաւ:
- հ. Անբելիլ բն — ետնիլ — թանջտ հոր,
- Որ երկ — յառաջ գան — շաւախտեանս,
20. Եւ երկր — 'ի փրկութեան — արեգութեան ծայ,
 - Ըրեշտ շահեցել — Աստուած — հարաշն մերոյ:
 - Օ ընտար — 'ի ցառ — անճառ մե — Բելիւն,
 - Անբաւելել — ևս մեր փառել — յայտնեցաւ — 'ի հարաջան ծայոյ:
 - Յընծալութեամբ — ասեպեցաւ — ընծանաւոր գո տարբէ,
 - Որ յայտնեցաւ — մե լույս — 'ի լուսոյ,
 - Եւ լաւալ գո — լույսիլ — ընծանէ երս,
 - Գործել ասեպե — ըն փեք — շահեցելս,
 - Եւ թարջ — արարէս — ընտ յաւախտեան:
 - Ըրեշտեան — 'ի որքոյ ցառնէ — շահեցելս,
 - Չանճառել — զմեանս — փրկելն — փառելոյս:
30. Ուրոյն լիւր — Աստուածածին — յոյս — և փրկութեան մայր,
- Ըրեշտ — ընծաւանջ լուսոյ — մեծապաշտեմն:
- Ըրեշտ — լուսոյ մայր — ևս ինչոյ,
- Ըրեշտ — փառջըր կեանոյ — Աստուածայն,
- Չայնիւ — յընծալութեամբ — մեծապաշտեմն:
- Մայր տարբէ — անարար լուսոյն,
- Հրեշտոյն — շահեցելութեամբ — պարարտալ ընծայ — մեծապաշտեմն:
37. Անբելիտար ասեպեց — իմարտ — իմարտ արեգութեան — ևս փեք թաղելոյ:
- Անեշ — ևս կիլ կոմ:
40. Չայ մեր շահեցել — արաս — անմարմնութեանոյ — ըն յաւերժաբար — ընծայմն:
- Որ կերպարան — ևս 'ի հոր հոր,
- Ասեպե — ընտն մեր — ծառայել կերպ — 'ի ցառնէ,
- Որ կ'ն — 'ի յալեա փառայ — անտեա լիւրեանս,
- 'Ի յարն — իլանել — ևս 'ի մարտ — յանբաւելիլ թաղելոյ:
- Չիլ ցառն — մարմնայտն թանս,
- Ելայս — ծաղովարար — ընտ հովիտան — թարբեմնեցաւ,
- Եւ ընդ հովիտայ — երգելոյ փոխալ:

սարում է երրորդութեան միւս երկու անձնաւորութեանը հետ, որոյ տողերը ինչպէս նկատուած ենք 38 և 40 համարի մէջ, նոյնպէս քառանգամ են: Սակայն 3 և 39 և այլ տողերի մէջ քերթողը Յիսուսին բնութեւում իրրեւ նորածին մատուցի, նորա տողերը կրճատ երկանգամ կամ եռանգամ են լուրուած:

Տողերի զիտակցարար դասաւորութեան նշանը լայնապէս նկատելի են 38, 39 և 40 համարների մէջ, այստեղ քերթողը կամենալով երրորդութիւնը այս ծննդեան միջոցին նկարագրել իւր խորհրդաւոր տողերով, աւաջին տողի մէջ հայրը, երկրորդ տողի մէջ որդին նորածին, երրորդ տողի մէջ հոգին սուրբն է ներգալայցնում ըստ կարգին: Աստուածութիւնը, անբաւելին երկին և երկրի, անսրարգրելին, ամենաբէքը, ներգալայցնում է 38 և 40 տողերով՝ որոյ թէ քառանգամ տողի և թէ սոււար անդամների նմանութեամբ ամենևնի չկան այս քերթուածքի մէջ: Բայց այս միջոցում նորածին Յիսուսի տողը կրճատ է և մանրիկ անգամներով „անեղ—և էից կակ“: Նոյնպէս և տարբեր տողակարգ ունի Յիսուսը 23 երբ տողի մէջ, երբ որ բնութեւում ենք նորան շմեկնուած հօր ծոցից:

Այստեղ արժան է նուե ՚ի նկատի առնուլ բառերի միջաբեկութիւնը, որ ընդհանուր սովորութիւն է դարձած շարականների մէջ, սակայն և այդ ևս ունէր նախնի ժամանակին խորհրդաւոր կերպագութիւն: Այս նկատմամբ 38 տողի մէջ միջաբեկեալ բառն ամե—նից, նկատելով տեսնուած ենք, որ դարս ասուերի նախնիցայ կէս բաժինը դանդում են 23 տողի Աբե֊ծառելի, Մըշս, Միշնշայ բառերի մէջ. բայց երկրորդ բաժնի ասուերը ՚նչ կան 39 տողի առնչ. էնչ բառերի մէջ: Որով կամեցաւ քերթողը իւր Յիսուսը արտաբայել թէ, ինչպէս ահելչ, նոյնպէս և հասուար մի անձնաւորութիւն գոյով և միւլնայն ժամանակին թէ անբաժանելի և մեկնուած էր հօրիցը, և թէ խանձարարի մէջ պատուած էր իրրեւ

նորածին մանուկ, որոյ ներգալայցուցիչքը են 23 և 39 տողերը: Մեր այս կարծիքը կարող էր տարաբայման համարուել, և թէ միայն չուեննայինք այդ տեսակ բազմաթիւ օրինակներ. ինչպէս արեւագալի երգն է, ուր որ բառերը միշտբեկ են լինում այն խորհրդով, որպէս զի սրբոյ նաշատակների լինատակը մեզ մտաբերեն, որոնք մարմնով նահատակուած բարի անուն թողեցին այս աշխարհում և հոգւով երկինքը վերացած բարեխօս են լինում աւ Աստուած: Ահա նոցա տողերը, որ համաչափանման են:

Ճըգնաւորս—Աստուծոյ—և ժառանգորս—երջնից արայալեւանս,
 Որս փոխնա—իւրս ընչոսուս—աստի ընչոսոյ—ըն բարեխիւանս,
 Բարեխո—նչնչս աս արչ—վառն մանիւնոյ—իւրիւնչոյ:
 Նաստաւոյս—դանձելիս—և սրելոյս—ի յերչնասար ձըննս,
 Որս հիւրս—յայս ըտ արեւասոս—արեւայն յերով—ի ճոս խոսնս: Բ...
 Մարդեղոս—յանիւրիս—և զնեսան—հոգայն յիմարտալեւանս,
 Որս յալելս—չիս հոգեւոլ—իարեայ և—յոնիւրեւանս: Բ...
 Գողելիս—աշխարհի—և թոյ յալելս—լիբնոյն սեխուլեւանոյ,
 Որս երանոս—լեւան ճոսն ճոսիս—սու զանիւնոյ—արդիւ մարդնս: Բ...
 Աստուար—դարարագոս—մանրաւս րեղոս և իս—արեւայն իմաստալեւանի,
 Որս փոխ—առի իսլելիս—արիլս ըլ զիւնիս—ընչոսոյնչոյնչ: Բ...

Այս ամէն տողերի մէջ բոլոր երկու բաժանուած բառերը երկու տեսակ զաղափարի և կամ վիճակի լայտարար նշաններ են հանդիսանում: Զորօրինակ փոխնա—իւրս՝ անցուոր կեանքից զեղ ՚ի անանցը փոխադրուելն է ցուցանում: Մըշս—յայս՝ որ նորա երկու կերպով մկրտուեցան մէկ անգամ ջրով և միւս անգամ արեամբ իւրեանց: Յալել—չիս՝ որ նորա լաղթել են թէ մարմնաւոր կարեացը և թէ հոգեկան ջանկութեանցը: Նոցա իշանուս—թեան մարդ լոյթ նախանձելի էին թէ այս և թէ միւս աշխարհումը: Մանուկ էին հասակով և կա—տարեալ իմաստութեամբ, և կաթի փոխ—նակ

Ն Ա Ր Ե Կ Ա Ց Ո Ց

ԱՆՀԱՄԱԶԱՓ ՔԵՐԹՈՒԹՅՆԵՐԸ:

Fացի շարականներից անհամաչափ քերթութիւնները իրանց շունեն փոխակերպութեամբ գործադրում է և Գրեգոր Նարեկացին իւր աղօթագրքի, ներբողների, գանձերի և տաղերի մէջ, որոնցից մի քանիսը միայն մինչև այժմ համարուած են տաղաչափութիւն, բայց մնացեալները ոչ: Սակայն ես այժմ Նարեկացոյ ալք բոլոր երկասիրութիւնները իբրև տաղաչափութիւն յայտարարելով, հարկաւ պէտքն է որ ընդ-դիմադրութիւն կրեմ, և իմ այս առարկութեանը իբրև սպացոյց քերթողական զգալի փաստերը անբաւական համարելով՝ թերևս շոշափական սպացոյցների ¹⁾ պահանջը ևս զգանք: Այսու ամենայնիւ հարկ է մեզ մեր իմացածը պարզօրէն առաջի առնել, և ապացուցանել ըստ կարեաց, որ Նարեկեան երկերը քերթուածք են, և արժանի են ուսումնասիրութեան:

¹⁾ Այսպէս զգոյի պահանջ 'նկատում եմ իմ քննող ամ թերզեանցի վերջին խօսքի մէջ, որ սուսմ է Նարեկացոյ... ամբողջ գործը թէ տաղաչափեալ է, սպացոյցի կարտ խնդիր մը է: Ուստ թէ ի՞նչ են իմ առաջ բերած սպացոյցները, և թէ ի՞նչ որմ անիք ունեն նորա, նոյնպէս քննելով ևս կարտ խնդիրներ պէտքն է համարուին:

Նարեկացոյ ամբողջ աղօթական մասեանը, ներբողները, գանձերը և տաղերը քերթուածք եմ համարում ես, և իմ ապացոյցներս սաքա են: Նախ՝ որ նոցա ոճը մեծ տարբերութիւն ունի, և ամէն փոքր 'ի շատէ հալաղէս անձն կարող է խտիր գնել նորա արձակ և քերթուածոյ երկասիրութեանց մէջ: Նարեկացին որ քաջ հովարան է, և մեր բոլոր մասեանագրների մէջ առաջնակարգ տեղն ունի, նա՛ պէտքն է մենք անեղբայր ենթադրենք, որ գիտութեամբ էր գործադրում իւր քերթուածքների մէջ այն ալլատարազ և խորթ ոճը՝ որին ամանք զարմացմամբ և ոմանք զժկամակութեամբ են վերաբերում մինչև ցայսօր. բայց նոյն Նարեկացին ակներև նկատուած ենք, որ խրատական և երգաց երգոյն մեկնողական արձակ զրուածքների մէջ բոլորովին ընդել և սահուն հովարանութեամբ է վարվում, որ ոչինչ տարբերութիւն չունի թարգմանչաց ոսկեղնեկի և պարզ բարբառից: Արեմն պէտքն է եղբակացնել, որ Նարեկացին զիտակցարար էր գործ գնում իւր վեմ և գերապանծ ոճը իւր քերթուածքների մէջ, որ այդպիսի խորութիւնը առհասարակ ընդունուած է մի քանի հին և նոր քերթողների մէջ, ինչպէս որ և նոյն իսկ Բագրատունին՝ որ իւր արձակ զրուածքների մէջ քաջախիթ է ախորժ հովարան է, բայց իւր քերթուածքների վերայ մի առանձին ջանք է գործ գնում, որ լինէին մանուածապատ և գերապանծ:

Երբեք՝ Նարեկացոյ ոճը մեր մէջ կտկած յարուցանելով՝ թէ մի գուցէ նոքա քերթուածներ են, և այդ գիտմամբ հետադառնելով նորա քերթողական երկասիրութիւնները՝ իսկոյն մեր աչքին է կոչում մի յայտնի տաղաչափական նշան, այն է հնգավանդ անդամների այնքան չափազանց առատութիւնը, որ նոցա նմանութեամբ անկարելի է գտնել մի ալլ արձակ զրուածքի մէջ: Նաև երբեմն մենք ստիպուած ենք լինում նորա անդամները և տաղերը արձկելով ընթեռնուել, որովհետև բայց հնգավանդ անդամների յորգութիւնից, նորա մէջ

կան սակայ կրկնութիւնք զանազան տաղակարգութեամբ, և երբեմն հանդիպում ենք այնպիսի հատուածների՝ որոց քերթութեամբք դրելի է մերձենում են համաչափութեան: Այսպիսի տաղաչափական նշանները բուսական են մեզ համոզելու, որ Նարեկացոյ աղօթքները, ներքոնները և զանձերը՝ ևս տաղաչափութիւնք են, ինչպէս որ սովորաբար տաղաչափութիւնք են համարվում սորս տաղերը ծնողէս՝ Աչքն ծով ի ծով՝ Բարձրաց, Հարձարան և Հոբոյ Բարձրան և այլն: Եւ հետաքրքրական է իմանալ թէ Նարեկացոյ քննարանները, որոնք նորա այս ինչ տաղը և կամ այն ինչ հատուածը տաղաչափութիւն համարելով տաղակարգում են, բնույտ սխիստի միտեն նորա միւս երկերի տաղաչափութիւնքը, երբ որ աղբն յայտնի նկատում ենք նոցա մէջ այնպիսի տաղաչափական հատաստք, որոնք աւելի ևս աներկբայելի են կացուցանում նոցա սոքերը: Այն անսելի համարումք որ ունին ոմանք մեր հին քերթողների վերաբերմամբ, թէ նոքա փոխ առաջին մի քանի տաղ ստանաւոր և լետոյ մի քանի տող սրձակ գրելով էին շարունակում իրանց քերթուածները, ևս այդպիսի բարանքները ինչպէս շարականների նոյնպէս և Նարեկացոյ վերայ շփել անիրաւացի եմ համարում, աւելի այն մասին որ Նարեկեան քերթողի մէջ նկատում ենք գերօրինակ հմտութիւն և ճշմարիտ քերթողական ոգի, և ինչպէս կարելի է մեղադիր լինել նորան մի այնպիսի թերութեան մէջ, որ նորավարմներն անգամ նոյնը չեն համաձայնուիլ գործելու: Նարեկի է կարծում են թէ հին քերթողները մեր այժմեան աշուղների պէս վէպեր էին պատում և երբեմն արձակ և երբեմն տաղաչափեալ, սակայն Աշուղների վէպերն ևս այդքան թերամտութեամբ չեն յօրինվում, որովհետև նոքա վիտական պատմական մասը միշտ արձակ են պատում, բայց երգերը միշտ տաղաչափուած են և յարմարուած երաժշտական եղանակի, և երգվում են բարձր ձայնով, որոնք և յայտնապէս տարբերվում են արձակ պատմութիւններից:

Նորոգ Նարեկեան քերթողը իւր քերթուածների անուանակոչութեամբք ևս կամեցաւ յայտ տանել՝ որ իւր յօրինուածքը տաղաչափութիւնք են. որովհետև նորա քերթուածների վերնագրերը շատ անկ «երգ գրիգորի» են՝ բայհիւսում, և ամբողջ աղօթագրիքը նա անուանում է «մատեան սղերագական» որ նշանակում է այնպիսի երգ՝ որ ողբական է: Նարեկացոյ քերթուածքների թէ անուանակոչութեան և թէ յօրինուածութեան բնաւորութիւնից կարելի է մտկաբերել, որ քերթողը իւր մանր երգերը որևէ երաժշտական եղանակի էր յարմարում, բայց աղօթքները հաւանական է թէ ընթերցանվում էին որևէ եղանակով որ ձայնիւ այնքան ազատութեամբ, ինչքան որ նոցա աղօթական և տաղաչափական սգառ պայմանները կրներէին: Եւ եթէ մեր իշտան համարուողցի են մեր փաստերը, որ առաջ բերած ունինք մինչև այժմ, թէ երգերը բացառապէս տաղաչափվում էին հնումը մեր մէջ, այդ դիտմամբ ևս սխիստ տաղաչափեալ համարուին և Նարեկեան այն ամեն քերթուածքները որոնք երգ են անուանվում և ունին տաղաչափական նշաններ:

Չորրորդ մեր վերախնայողութեալ փաստերը կարող էին լինել անհաստատ և անհաւանդական, թէ որ չկարողանայինք Նարեկեան քերթուածների նոյն խոլ տողերը և անգամները և նոցա զատուորութեան կարգը որտեղ և Այսպիսի խոզարկութեան ձեռնամուխ լինելով այստեղ, ոչ եթէ Նարեկեան բոլոր քերթուածները մի առ մի սխիստ գնուութեան առնուէք, որն մեզ համար անկարելի է, այլ սխիստ ջանանք միայն հաստատուն տաղաչափական նշաններ որոնել. որով և մեր ընդհանուր հետևութիւնք կարող է լինել վտեւրական: Այս մասին մենք ընտրում ենք Նարեկացոյ աղօթագրիքը՝ որն նորոգ քերթուածքների պարագլուխը և նշանուարն է. և որոյ քերթողական սկզբնաւորութիւնը և տաղակարգը անվիճելի կացուցանելով՝ հետեւեալ աղօթական զխոսակարգութիւնքը ևս սխիստ նոյն կղանակաւ տաղաչափեալ համարել:

Նարեկեան ազօթական ողբերգութեան սկզբում մենք գտնում ենք մի նախերգ. «Գրութիւնք յօգնօթախանձ» վերնագրով, որի կազմութիւնը այնքան օտարախորթ է և մասնաձայն, որ ամեն ոք սկսեալ պիտի Հրաժեշտ տար նորա քննութիւնից, եթէ միայն մի քերթողական Հանգոյց վարանման տեղիք տալով չկասեցնէր մեզ: Այդ Հանգոյցը «մտան ողբերգական աստեղալ» բառերն են, որ մեր մէջ Հատարքերութիւն է շարժում Հետազօտելու, թէ ինչ նպատակաւ արգեօք քերթողը այդ սխալը գործեց, որովհետեւ ոչ եթէ հաշտեալ, այլ հաշտեալ գրեալ էր ստաշաճում, ուրեմն կամ յայտնի վրիպակ կայ այստեղ և կամ մի թաղուն խորհուրդ: Եւ արգարե այդ խորհուրդաւոր վրիպակը առաջնորդ առնելով Հնարաւոր է լինում մեզ այդ նախերգը ընթեռնուել և 'ի ներքուստ 'ի վեր, որով և բացվում է մեր առաջին Նարեկացոյ ճարպիկ և քերթողական գծագրութիւնը և նորա քերթումը գիտակցարար տողակարգութիւնը:

Տողակարգելով այդ նախերգը՝ նաև և առաջ նկատելի են մեզ խորհուրդաւոր պատկերագրութիւն, որովհետեւ այդ նախերգը տողակարգելով անփոփոխ վերուստ 'ի վայր՝ մեր առաջին խաչափայտն է գծագրվում, բայց ներքուստ 'ի վեր տողակարգութեամբ խաչեցեալ Յիսուսը: Բ. նկատելի են խորհուրդաւոր տողակարգ և նոցա պայմանաւոր կիրառութիւնը, որովհետեւ այդ նախերգի տողերը թուով Հուսասար են քերթողի անուանական տառերի թուայն Հետ «Գրիգորի Նարեկացոյ վանից վանականի»: Եւ բաց 'ի գորանից այդ շորա անուանական բառերի թուով նկատում ենք որ քերթումը ևս չորս մասի է բաժանուած, և սրոյ իւրաքանչիւր մասը որեւիցէ յալտարար նշաններով յարարութիւն ունին իրանց Հանգիկահալանաց անուանական բառերի Հետ: Գ. Այդ փոքրիկ քերթողական Հատումի մէջ նկատում ենք գործադրում անհամաչափ քերթութեան ամեն տեսակ տողերը և անգամները, թէպէտ և ոչ այնքան խոտն գասա: որում, ինչպէս կան

նորա միւս քերթումներում: Աւրեմն այդ նախերգը եթէ մեր երևակալութեան մէջ վերացականապէս գրոշմում է խաչու խաչեցեցալը, միւս կողմից էլ մի քերթողական նախագիծ է մեզ Համար Հանգիսանում, որով և ուսանում ենք, որ անհամաչափ քերթութեանց մէջ անգամներ կարող են մուս գործել մեկից մինչև վեց վանիցերով, և նոցա տողերը կարող են լինել կամ միանգամ, կամ եռանգամ և կամ քառանգամ գասա: որութեամբ:

Այժմ տողակարգենք Նարեկացոյ ազօթական նախերգը երկու պատկերի մէջ, մէկն վերուստ 'ի վայր, և միւսն ներքուստ 'ի վեր տողակարգութեամբ. և բոս իս անվիճելի է այս քերթումը քի այսպիսի տողակարգը, որովհետեւ ոչ եթէ միայն նոցա ընական առաջնութիւնը, այլև անուանական տառերի թիւը և իրարու մէջ ունեցած պայմանաւոր յարակցութիւնը նայնն են Հաստատում, ինչպէս որ պիտի բացատրենք ահա:

յարգարեւուց լետոյ արայ դառնում է բուն աղօթագրքին, և մեզ Հարկ է այստեղ նոյն իսկ առաջին ողբերգի մէջ որոնել տաղաչափական նշաններ՝ իմէ՛ք որ նորա այս գիրքը ամբողջապէս քերթուածք ենք Համարում: Եւ արգարեւ այս առաջին գլուխը Համեմատած գրքի ամբողջութեանը Հետ, աւելի ևս արձակ շարագրութեան նմանութիւն ունի, որովհետեւ միւս գլխերի մէջ քերթողական արդակարգը շատ անգամ որոշուած են կրկնութեան և կամ սրիցէ նմանաձայնութեան միջոցով, բայց աղօթագրքի սկզբնաւորութիւնը այդքան բացորոշ նշան չունի. միայն թէ մենք նկատուած ենք նորա մէջ մի գիտակցարար ներմուծուած վրիպակ՝ որ է դերբայն առանկը որն սկսքն է, բայ լինէր, ինչպէս շարագրութեան կարգն է ցուցանում: Եւ այդ քերթողական վրիպակը Հետագայում վարզվում է նարեկեան քերթողի ճարտարարուեստ և խորհրդաւոր քերթուածքը իւր այդ աղօթական սկզբնաւորութեան մէջ:

Նարեկացին Խաչն ու Խաչեցեայը իւր երեւակալութեան մէջ քերթողապէս արձանացնելուց լետոյ և երախտապարտ Համարելով իւր մարդկային չնչին գոյութիւնը աստուածային այդ մեծ զոհարեութեան Հանդէպ, իւր աղօթքերի այս առաջին գլխի մէջ ուխտում է անձնանուէր լինել Աստուծոյն: Եւ ինչպէս որ Յիսուսը Խաչին վերայ պատարագուեց մեզ Համար, ինքն էլ Աստուծոյ Համար իւր անձը իմացականապէս ողջակէզ է մատուցանում, որով խորովը իւր անձին իմարծութեան Հուրն է, զոհարեութիւնը իւր մասուր տուչորման ճենճերայ պտուղն է, (որ է իւր աղօթագիրքը), և բուրվառաւ խունիկ մատուցարանը իւր վերապատուող կամքն է: Որ և այս մասին խնդրում է Աստուածանից որ իւր այս աննիւթական ողջակէզը աւելի ևս ընդունելի լինէր քան ամեն նիւթաւոր և բոլորապտուղ պատարագներ: Եւ որպէսզի իւր այս ուխտի դաշը Հաստատուն լինէր Աստուծոյ Հետ, Աղօթագրքի այս առաջին գլխի մէջ տարածանում է քերթուածքի վերայ իւր նմանական տառերը այսպիսի բովանդակութեամբ «Գրիգորի է պատարագս այս»: Ահաւասիկ այդ քերթուածքի արդակարգը:

ԲԱՆ ԱՐԱՅԻՆ

Վ	Ի ԽՈՐՈՑ ՍՐՏԻՑ—ԽՕՍԲ ԸՆԴ ԱՍՏՈՒԾՈՑ	2
Պ	Թայն հաստանայ	3
Պ	Հնձուլեան սըբոն	4
Ղ	Այլ թայ աղապարի	5
Ի	Քեչ—վերն յայեհ—Տետըլըր փայտեայ,	6
Ն	Սա հարույեալ ետեալ—՛ն հուր թախծուլեան—անճն արարման	7
Ղ	Ըզպարալ—ըլ յնյ յննճերայ—աստնեալ հարա՛	8
Ղ	Բարեխառա իմայս—աստեհլ (ի) սա ինչ	9
(Վ)	Այլ հարարեչին—հայեայն, փլնեա՛ծ,	10
Կ	Քան ՛ն պարարաֆն—Քուրարապարալ	11
Խ	Մարույեալ—ճիոյն Քարութեան.	12
Մ	Ընչլ—ըլլալստամանեայ	13
Մ	Բանէյս յարուած,	14
Ղ	Քեչ ՛ն հաճութեան,	15
Մ	Սա թ ՛ն Քարութեան:	16
Ի	Ելե՛ն—ն իտայ սարի—ըլ փայտեայ խորըլըր—դմիք սննիլ	17
Ն	Աղ ջլազլիլ—ժամանել սա ինչ—	18
Ն	(Կանաւարաֆն նաւեր Քանաֆն սըբոն	19
Ղ	Այլ ջննեալ—ըրբութեամբ ճարպոյ	20
Ղ	Որ յնն է—պարարութեան:	21

Հարկ է 'ի նկատի առնուլ այն պատկերի մէջ քերթողական գծագրութեան մեծ ճարտարութիւնը՝ որի նմանութեամբ շատ քիչերն ենք նկատում: Նայիր ահա 3—16. տողերը, որ աղօթարար մարդկային պատկեր է ներգայացնում սոքի վերայ կանգուն, որոյ զլուխը, մարմինը, զգետար նման երկու և երկու ձեռքերը երկու կողմից կարկառած 7-րդ սոքի մէջ՝ բազկատարած աղօթում է: Աւելի որոշակի գծագրում են սոքերը, որոյ յօգուածներէց լետոյ (բանիցս յօգուած) նկատում ենք 15 և 16 տողերի մէջ՝ իրարու մօտ սեղմուած երկու սոքերը՝ ինչպէս նոցա նմանաձայնութիւնը և ձայնայանդն են ցուցանում: Սոքերի այսպիսի գիտակցարար գծագրութիւնը նկատեցինք և նախընթաց օրինակի հետեւում, ինչպէս, ինչպէս, սոքերի մէջ, ուր որ ամփոփուած էին Յիսուսի բռնեւած սոքերը: Այս աղօթարարը Նարեկացին ինքն է, այստեղ քերթողը կամենում է իւր կուսակիցութեան ուխտը գծագրութեամբ ևս վաւերացնել: Տես ահա, որ այսպիսի բազկատարած աղօթարարութեան միջոցին աւանդում է նա իւր հօգին, որոյ յայտարար նշանը գտնում ենք 9-որդ տողի մէջ՝ որն ուղիղ մարգկային սիրտն է ներգայացնում: Այստեղ Աստուծոյ դերայի վերայ անհրժեշտ հարկ կայ բայանալու, այս պահանջը լցուցանելու համար նորա (ի) տառը (որ հօգուտ ներգայացուցին է), դուրս ելանելով նորա փոխարէն Հանդիպահայկաց Գրեթորն անուանական բառից (ի) տառը պիտի փոխ առնու, որով և 9-որդ տողը առանց էլ վանդի պիտի ընթեռնունք այսպէս—

Բարձրագոյն— ինչպէս—տառսդ՝ առ զեջ:

Սակայն անուանական բառերն էլ ջլատուած չեն մնում, որովհետեւ 'ի նախդիրը 'ի վերուստ ընդունելով՝ որն վերջի յարութեան նշանն է, պիտի ընթեռնունք:

'ի Գրեթորն պատարագս այս:

Այսպիսի գծագրութեամբ մեզ զգայի է լինում Նարեկացոյ

ուխտը, որ ամեն տեսակ զրկանքներ կրելով, և միշտ այսպիսի ջերմեանաց աղօթարարութեամբ պիտի աւանդէ իւր հօգին՝ նախընթաց իւր անձը Աստուծոյն մինչև 'ի վանճան կենաց:

Աւելի ուշագրութեան արժանի են այս քերթուածքի մէջ և այն յայտարար նշանները՝ որով արտայայտում է թէ Բնչ են գառնում իրանից լետոյ իւր հօգին և մարմինը: Իւր հօգին աւանդելուց լետոյ նորս մարմինը նկատում ենք տարածուած գետնի վերայ 17-րդ տողի մէջ, այստեղ հօգոյ բացակայութիւնը արտայայտուած է՝ խորհրդով—գալիք բառի միջաբեկութեամբ, և էլ մարմնոյ ներգայացուցիչը նկատում ենք այս տողի սկզբում էլչե բայի մէջ: Սակայն նկատում ենք գերեզմանը ևս փարուած վերջին երեք փակագծեալ տողերի մէջ, այստեղ իջեցրուած է իւր պատարագեալ մարմինը՝ որ ճարտոյ պարարտութեան զորութեամբ ողջակիզեալ՝ բանական զօճի նուէրն է, բայց հօգին ոչ այնքան պարզ աչօք, այլ միայն մտքով ենք իմանում որ համարձուեց երկինքը: Եւ այս փոխադրութիւնը զգայի է լինում մեզ 17. և 2. տողերի իրարու նմանութեամբը. որովհետև 17-րդ ամբողջ տողը նոյն խմատն ունի ինչ որ 2-րդ տողի նախընթաց անգամն 'ի Խորն դոճոյ: Եւ այդ 2-րդ տողը, ինչպէս պիտի նկատենք, վերին հոգեկան կայարանն է ներգայացնում, ուր որ պիտի փոխադրուէ հօգիքը: Այս երկրորդ կայարանը փոխադրուած հօգին (ի) տառի ձևակերպութեամբ նկատում ենք կրկին լրբագարած Գրեթորն մօտ ('ի Գրեթորն պատարագս այս) որն պէտքն է տեղի ունենայ վերջին յարութեան օրը. և այս մասին էլ այս աղօթական քերթուածքի մնացեալ բոլոր սոքերը վերջին դատաստանի համար են սկիսիվում այսպիսի բովանդակութեամբ:

Եւ 'ի գնելն—ի՛նչ ընդ զեջ տառ—խառնելոյ ողջութիւն—նրբէրն
 Սէ ինչ—չնախընթացն ինչպէս—ամբողջութեան Յանձնումս
 Ըստ բարձրագոյն—Նախնայ—ևս զանթրուս—բնննն—Բարձրագոյն

Տարբերութիւնս — երեւոյնս:

Չորս աստի — Նշխանաներսորդի — էրբորդի — սաշնայն աղբէ:

Այլ էքք շքարեալ — խանէն հաշնայնան — է խորանին — Անլուոյ

Չորս Պատմիւն — խանգեալ — նորգեալ

Տարանային — հանգրտեան — է փերս — լեւնէն — Գորդելոյ:

Որ է Էրեպին փնտ — խորանեալս հաշնայ — սասնէ:

Ընդունելէ — խանայ մոյ լիլի:

Այսպէս այս առաջին ողբերգը մինչև վերջը ահաւոր զատաստանի համար է խորհրդածում, և այժմէն ծնանում է քերթողի մէջ ճարտչ յարաշնանսնէր: Եւ ոչ եթէ միայն այս, այլ և բոլոր աղօթագիրքը հաւատաեաւ պիտի կարծէի, որ խորհրդաւոր տողակագ ունին, և որոյ վերայ մեծ աշխատութիւն գործ գրաւ քերթողը նուիրական տքնութեամբ:

Վերջորդ՝ իւրաքանչիւր աղօթական գլխի համար ևս քերթողը մեզ նախագուշտութիւն է տալիս, որ նաքա քերթումը քնն, համաչափ վերնադիր յորինելով: Արդէն մեր սասաներից պիտի եզրակացնենք, որ աղօթագրքի իւրաքանչիւր գլխում եղած վերնադիրը երկնքի յայտարար նշաններն են, որին և գծագրեալ աղօթարարը ուղղած լինելով իւր դէմքը աղօթում էր. այդ վերնադիրը երկրորդ գլխից սկսած քառասող քերթումածքով է կազմվում երկուսգամ տողերով և հնգավանդ անգամներով, որոնք գրեթէ համաչափութեան մերձեանում են: Ահաւասիկ և այդ տողերը:

1) Բան երկրորդ — Էրեպին յարելումս

Կրթին ճեմութեան — նորն հղումս է

Աս նոյն աշ էք — հաշնայնայ բանէ:

Ի խորայ սրտչոյ — խոս ընդ Աստուծոյ:

1) Այս առաջին տողի նախնութեց անգամն պէտքն է լրտնութեան սասնայ ասնի մի գլխում միայն թուահամարի փոփոխութիւն կրելով և կրկնելով բան երկրորդ, բան երրորդ, և այլն:

Խորհրդաւոր տողակորդը այս քառեակ տողերի մէջ այն է, որ քերթողը կամենում է սորանով երկինքը ներգայացնել: Իւր նախերգի մէջ խաչեցեալ Յիսուսը՝ նկատում ենք առաջին գլխի մէջ իբրև բան Աստուծոյ յարուցեալ, բայց երկրորդ գլխից լետոյ իբրև համբարձեալ իւր անբաժանելի երբորդութեամբը գտնվում է այս քերթումածքի վերևում, որն երկնքի վերին սասուածալին կայարանն է նշանակում: Բայց վերջին տողը այստեղ երկնքի ցածր կայարանն է (ի խորոց սրտից), ուր տեղ հաւաքվում են հոգիքը մինչև վերջին գաստաստանը: Նարեկացոյ այս տողերին մեր այսպիսի բացատրութիւնը իբրև այլացոյց կարող են լինել պատարագի քառասող երգերը, որոնք ուղղում են հօր, որդւոյ և հօգւոյն սրբոյ, ուր որ վերջին չորրորդ տողերը միշտ վերաբերում են մեզ երկրաւորաց, և այնտեղ մասնաորայս խնդրում է Աստուածաւորաց, որ հանգուցանէ մեր ննջեցեցոյ հոգիքը: Միևնոյն այս գաղափարով էլ Նարեկացին է վարվում, և իւր հոգւոյ կայարանը երևակայում է չորրորդ տողի մէջ՝ որտեղից (Ի) հոգեկան մասնիկ՝ Պրեզորը ընդունելով պիտի յարութիւն առնէ վերջին գաստաստանի օրը: Ահաւասիկ իւրաքանչիւր աղօթող դէպ ՚ի այս երկնակամարը պիտի վերառաքէ իւր հնձութիւնները, աղերսները և մաղթանքները, ինչպէս որ բնութեանում ենք վերադրեալ քառասող քերթումածքի մէջ:

Եթէ կարողացի զգալի կացուցանել Նարեկեան քերթողի մեծ չարչարանքը և մտտանշնութիւնը որ կրել է նա իւր խորհրդաւոր քերթումածքների պատճառաւ, և կամ եթէ շոշափելի է մեզ արդէն նորս ինքնաթոժար խաչելութեան կողը՝ որ պարզ աչօք նկատեցինք նախերգի և աղօթական սկզբնաւորութեան այն նրբամիտ տողազատութիւնների մէջ, այդքանեաւ պիտի բաւաւականանանք արդէն, որովհետև գրեթէ ստիպում են շատ անգամ խորամուխ եղալ նախնեաց տաղաչափական զաղանիքը բացատրելու բաղձանքով՝ հետազօտել նաև նոցա կրօնական գաղափարները՝ որոնք սուրբ հօրց մեկնողանան գրքերի վերա-

բերեալ զործեր էին: Ասիայն Հարկ է այստեղ իբրև Է: Ենչորտ
 ապացոյց առաջ բերել նարեկեան աղօթագրքից զանագան
 տողագառութեանց մի քանի օրինակներ ևս առանց հպելու
 նոցա խորհրդաւոր կազմութեանը, միայն տողակարգելով բնա-
 կան առողանութեան հետևողութեամբ: Եւ այս մասին Հարկ
 է նախապէս իմանալ, որ նարեկային իւր քերթուածքները
 զգալի կացութեանը համար լաճանք գիժում է իւր սովորա-
 կան կրկնութեան ոճոյն, որոց մէջ և զործագրում է զանա-
 զան քերթողական տողակարգներ, բայց առանց կրկնութեան
 նորա քերթուածքները միշտ խառն տողակարգ ունին. Եւ
 ահաւասիկ նորա աղօթագրքից այս մի քանի օրինակները:

Միանգամ տողակարգի օրինակ զԼ. Գ.

Հասարկ հոգեւոյ հոյ,
 Օրոր մեռնելոց սեր,
 Անբընթաց խորտան,
 Ծածկոյն շանկայի,
 Զգետն աննազոյս,
 Օրոց բաշտայի,
 Զարդ փռոտոյ,
 Անտունելու ձե՜... Խաչն:

Երկանգամ տողակարգ զԼ. Լ.

Ընթանալն երթոս—չերթոյն չեանն,
 Մինն արեմի՜ն—և միանն չախմի՜ն.
 Երթոս բարանոց—խժովն Կոտորո՜ւ,
 Մինն իրենի՜ն—և միանն շինձերթոս.
 Միառաւոյն իրենն—չարտարութե՜ս Համոյ,
 Մինն սուշոս—և միանն դառնութեանի՜ն.
 Բաժնի՜ր պոյ՜—առ երթոս բարձրանն,
 Մինն արտար—և միանն ծըժումի՜ն.
 Տարտ իրենի՜ն—ի՜ն ծալոս մարտնոյ,
 Մինն գինն—և միանն չե՜լ... Խաչն:

Եռանգամ տողակարգ. զԼ. ԻԶ. և ԻԸ.

Անբարեկէս իտելալ—ի՜ դանեար—դառն արգելանն,
 Հէժուան և զուսով—չուսոյ շառիտալ—չունչոյլ բարեթի,
 Անարանն քանջելալ—անթոյսն—ի՜մ զորթելն,
 Այլ չեզանն—ի՜նչ ոչ բարեանոյ—տարաւոր ի՜նչեղն,
 Փոխարեղն—սովն բարբառալ—ի՜մ ի՜նձելն,
 Կարգարեղն—չարբերութեանի՜ն—ի՜նչն պոյնանն,
 Անհարգանն—ի՜ն խորհրդանն—չընթովն դառնելն: Խաչն
 Ո՛ւ զ սո—ի՜ մարդնանն ձեռոս—և ոչ զընթոյսոս,
 Ո՛ւ զ սո—չարբոյսոս—և ոչ սմտելոյս...
 Ո՛ւ զ սո սնեալ—ի՜ բարչորութեանն—և ոչ ընթարտեալ,
 Ո՛ւ զ սո—ի՜ որոյս ձեժութեանն—և ոչ աշխոյսոյ,
 Ո՛ւ զ սո իտելոյս—ի՜ շնորհն փռոտոյ—և ոչ ոչ բալոյ... Խաչն:

Քառանգամ տողակարգ. զԼ. ԺԲ. ԻԲ. և ԻԷ.

Ընթալ շուշորութեանի՜ն—Տեր Աստուած շըշոր—չարանանոյլ ին—չարտանն,
 Մարբը—գընթութեանի՜ն—առ դարտարտալ—ըս րի՜նչ.
 Փարտաբա—մեծարարութեան—չանթեանն—արթութեանն.
 Բարչ իրենն—արտանձ—չանթելեղն ի—ժանրութեանն.
 Անջ քոյեթեալ—հնարաւոր—չմոնոյսոս—ի՜րթութեանն... Խաչն
 Այլ ո՞ն չն իշանանն—ի՜մարծրութեանն—անչարտար—արտիկարտանն,
 Յովանեոս—անհամբար—չարթեանն—և անթութեանն,
 Երթելոս—առաջանն—անառ զանն—և անթարծանն,
 Մարդըս—մանթեանն—արտաքարտան—և ի՜րարտան... Խաչն:
 Մեղալ—երտարտալ—մտապարտեան—չերտար ձեռոյ,
 Մեղալ—մարտոյ չեանն—չոփն մարտալ—չեմարտալ,
 Մեղալ—ի՜նչ արտանն—ի՜նչն արթեալ—չարտար ձեռոյ...
 Մեղալ—արտանն—անթեանն մահանն—չարթելոս ձեռոյ...
 ...

Համաչափանման տողեր զԼ. Գ.

Ելն—չեղուն մարտը—ի՜նձովն հանրելոյն—առ զնչ համբարեղն,
 Հոսոյն մտանն—ըտ ի՜նչ չարն—և աշխոյսոյն աղեղ—չուսով մարտեալ

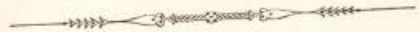
Ելե՛ք՝ — պաշտօններս — բազմաբնակ — ընդ իմն երկնեայի,
 Լե՛նք՝ — ես ինչ չեմ — ես զժամն արքան — իբրև իմ Կառնիկս:
 Ելե՛ք՝ — համբարտանքս — ի ընթացս — ինչպէս — յարարիչս,
 Այստե՛ս արշաւանս — պարսկանեցելով չ — տրով սո պաշտօնս — դարչնեալ իտառուսցի:
 Ելե՛ք՝ — յառաջնս չգորտն — առտերքն — յանշնոց — հոտեալ — ի ընթացիս,
 Կընդէ՛նք դարչնեալ — մեռանդո՛ք իմանս — մեռանդո՛ղիս — բարձր — դարձս պարտաւարեալս:
 Ելե՛ք՝ — ի ընթացի մահուս — անյնտե՛ն յառաջ — զքս պաշտօնեացիս,
 Գընդէ՛նք իմ Կառնիկս — սղաւս առ ՚ի յոյս — ինչպէս յաշտե՛նք — առ չեղ ինչպե՛սցիս:

Խառն տողակարգ. գլ. 31.

Ես արդ — ընդ տեղացելուն — սարսուղնս հարցնոյն
 Բարբառալեւտմի՛ն — հոգնոյս ի ընթացիս — ես էս պաշտօնիս,
 Տէրք ելե՛ք իմ մեռ — ի տարալ էս սխալ արբեցելս:
 Ընդ պաշտօնոց — ըն ՚նեղ ելոց — ի ընթացի ինչպէ՛ս — ի սարկոսֆանոս՝
 Սե՛ծախոխսն — յայնիս հառաչե՛մ.
 Ոչ որդի,
 Անուանե՛մ Գառնիք,
 Այլ ծընունդ — էնդ Ասործոյ — դառնե՛մ.
 Ոչ մեռնս սարբէք ինչե՛մ,
 Որ իւրդ պղեթոյն է — պարտ — ի տրծաղտան — զ իմն գնդալոց,
 Այլ Տէրք — երկնն եւ երկրն — հառաչե՛մ:
 Ոչ չեմ նըլտ — մոյն չգճմիք — հպարտութեանս,
 Ով բարեգութ — Ապարած յերջատար,
 Այլ ՚ի բացեալ — փոլով միջոցս — մեծաւ ակն աւնե՛մ՝
 Զարե՛լ սո բանիդ — առ ի՛մ բժշկութեանս — ևայլն:

Սորա են մեր սպացոյցները Նարեկեան քերթուածների վերաբերութեամբ, որոնք աւելի ևս մանրամասն մեկնաբանեցինք այստեղ ակնբեր կացուցանելու համար մեր Համագրուածները. բայց թէ է՛նչ են մեր Հակառակորդների կարծիքները այն ամենայն խորհրդաւոր տողակարգութեանց մասին՝ որոց շնորհիւ Հնար եղաւ մեզ որոշել նախնի տաղաչափու-

թեանց անգամները և սողերը, և կամ թէ այն որ Հատուածներն են Նարեկեան քերթուածքների մէջ, որոց մի քանի սողը քերթուածք է, մնացեալը արձակ շարագիր, և կամ թէ է՛նչ փաստերի վերայ Հիմնաւորուած են թաղում են որ մեր նախնիքը փոխ առ փոխ մի քանի սող ստանաւոր և մի քանի սող արձակ շարագրելով էին շարունակուած իրանց երկասիրութիւնները: Այդ ամենի համար դեռ բացորոշ պատասխաններ չունինք, և անկարելի է սպասել այնպիսի քննադատանքից, որոնք սովոր են անբացայտ և անհիմն ստաջարկով ՚ի չիք դարձուցանել ամեն լայնի և Հիմնուոր առաջակներ:

ԸՆԿՆՆՈՒՄ ԵՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ամեն ազգ իւր բարբառի կազմութեան համեմատ տաղա-
չափական արուեստի մէջ մի տեսակ ներդաշնակու-
թիւն է որոնում: Նոքա՝ որոց բարբառի մէջ շեշտերը ոչ
եթէ միշտ բառերի վերջում, ալլ փոփոխակի երբեմն լետա-
դաս և երբեմն առաջագաս վանգերի վերայ են տարածուած,
իրանց տաղաչափական անդամները և աղերը և շեշտերով
են պայմանաւորում: Նոքա՝ որոց բարբառի մէջ լայնապէս
տարբերվում են սուղ և երկար ձայնաւոր տառերը, որ նո-
րանցով էլ կազմվում են նույնանման վանգեր, իրանց տաղա-
չափական պայմանները ևս որոշվում են սուղ և երկար վան-
գերով: Բայց ինչ ազգ չունի ոչ բառերի վերայ թափառող
շեշտեր, և ոչ սուղ և երկար ձայնաւոր տառեր, սոցա տա-
ղերը չափվում են ընական առողանութեամբ միայն՝ պոխնքն
վանդաչափով, և ամեն տաղաչափական անդամներ և աղեր
որոշվում են որոշ վանգերի թուով: Այս երեք եղանակներն
են ընդհանրապէս, որով կազմակերպվում են զանազան աղ-
գերի տաղաչափութիւնները, և շատ սակաւ կարող ենք հան-
գիսիւ բացատրութեանց:

Բայց թէ քնչ եղանակաւ էին յորինվում Հայոց տաղա-
 շափական տողերը նախնի ժամանակին։ արչ երկրալանայ
 անվրէպ լուծումն կորոզ ենք գտնել, եթէ ողջմտութեամբ
 'ի նկատի առնունք Հայոց բարբառի այն անվիճելի յատկու-
 թիւնը, որ ոչ թափառող շեշտեր ունի իւր բառերի վերայ,
 և ոչ սուղ և երկար ձայնաւոր տառեր, ուրեմն Հին Հայոց
 քերթողները իրանց տաղաշափական անդամներէ մէջ ներ-
 դաշնակութիւն որոնելու գիտմամբ՝ Հարկ էր որ բացասուպէս
 զիմէին իրանց բնական առաջանութեանը, և իրանց տաղերի
 անդամները և տողերը Հաստածէին վանդաշափով։ Սակայն
 եթէ մեր Հակոտակ կուսակցութիւնը զեռ կամենայ պնդել
 և Համոզել մեզ, որ շեշտերով և սուղ ու երկար տառերով
 էին յորինվում մեր քերթուածքները, այդպիսի անձինք թող
 նախ և առաջ ապացուցանեն մեր բարբառի մէջ թափառող
 շեշտերի և սուղ ու երկար ձայնաւորներէ գոյութիւնը, ապա
 թէ յօժարուէինք քննութեան առնել նոցա տաղաշափական
 օրինակները և ապացոյցները։

Բայց 'ի բաց Հերքելով Հայոց տաղաշափութեան ամեն
 օտարախորթ և անՀարգուած կաղմակերպութիւնները՝ և բն-
 դուներով վանդաշափը միայն որն և պարզ աչքով նկատում
 ենք տիրապետած մեր ամեն քերթուածքներէ մէջ, մտած է
 մեզ մի այլ խնդիր ևս 'ի նկատի առնուլ՝ թէ արդեօք—Հին
 Արամականայք՝ որ ըստ Խորենացւոյն գիրք Ա. գլ. 9. Նոյի
 ժամանակից արդէն սկսած էին քերթել և ունէին վիպասա-
 նական երգեր, նոքա նախ առաջինն Համաշափ թէ անՀամա-
 շափ վանդերով կաղմակերպեցին իրանց քերթողական տողերը
 և անդամները։— Այդ կէտը ինչքան էլ մտած, սակայն բա-
 ցայայտ կարող էինք կացուցանել, եթէ 'ի միտ առնէինք
 Հայկական տաղաշափութեանց այն Հանգամանքը, որ Համա-
 շափութիւնից խոտորուելով միայն այն ժամանակ են անՀա-
 մաշափ անդամներ ներս ընդունում իրանց քերթողական
 տողերէ մէջ, երբ որ Հարկ են Համարում արտայայտել խոր-

Հրրգաւոր և յայտարար նշաններ, որոց իրական փաստերը և
 օրինակները շատ տեղ մեր այս գրքում ջանացինք բացայայտ
 տել։ Այս նկատմամբ եթէ կամենանք 'ի բաց Հրթմարել ամեն
 անՀամաշափ անդամները՝ որոնք զիտացարար և խորհրդով
 են ներմուծուած տողերի մէջ, կմնային տաղաշափական ներ-
 դաշնակութիւն սլահոյանելու Համար սարգ և Համաշափ ան-
 դամները միայն. և եթէ ենթադրելու լինենք, ինչպէս բնու-
 թեան օրէնքն է ցուցանում, թէ կար մի ժամանակ Հնումը,
 որ Հայոց քերթուածները նորածին, պարզ և անպաճոյճ էին
 զուգաշափ անդամներով առանց խորհրդաւոր ներմուծու-
 թեանց, և որ ամեն բարդ և պայմանաւոր կիրառութիւնք
 յետոյ միայն մտաւ գործեցին տողերի մէջ խորհրդով կատա-
 րակողգործելու Համար Հայոց քերթուածքները ներքին և ար-
 տաքին բարեգարգութեամբ. յայնժամ Հեռու չէինք մտալ այն
 ուղիղ Հետևութիւնից թէ—Հին Հայոց տաղաշափութիւնը
 Համաշափութիւնից սկսանելով Հետզհետէ զիմեց դէպ 'ի բարդ
 և խորհրդաւոր անՀամաշափութիւնը։— Միևնայն այդպիսի
 լեղափոխութիւն կարող էինք կրկնել և այժմեան ժամանակում,
 եթէ միայն մեր քերթողները Հակախոտուելով դէպի անՀամա-
 շափութիւնը Բարբառուում նմանութեամբ՝ սկսանէին կենդա-
 նութիւնն ներշնչել Հայոց բարբառին և տաղաշափութեանը։

Հայոց քերթողական արուեստը զեռ Առհասարի ժամա-
 նակին Հասած ենք նկատում իւր բարձր կատարելութեանը
 Ինչպէս մարդկութիւնը ամեն բանի մէջ, նոյնպէս և Հայոց
 քերթողները իրանց տաղաշափական վարժութեան մէջ յաջոր-
 դաբար առաջագիտութիւն գործեցին։ Այն եթէ միայն Խորե-
 նացոյ վկայութեամբ զիտենք, որ զբաւոր էին մեր նախնի
 վկայաստանութիւնները, այլ և քերթողայտն գծագրական ա-
 պացոյցները, որ զետեղուած նկատեցինք վիպասանական քեր-
 թուածներէ մէջ, աներկրայցուցանում են, որ վիպական երգերը
 զբաւոր էին, որովհետև ամեն բերանացի երգերի մէջ պիտի
 աննպատակ լինէին նոցա խորհրդաւոր գծագրութիւնները։

Նախնի քերթողները չբուսականացին նախկին պարզութեամբ և վանդերի անարուեստ միօրինակութեամբ, այլ ինչպէս ասացինք, չան 'ի գործ գրին ներմուծանել տաղաւափական տողերի մէջ զանազան լայտարար նշաններ: Սուղ և երկար անդամների ներմուծութեամբ, վաղուց արգէն Հայոց քերթողական արուեստը ազգակցութիւն Հաստատեց շեղանականի հետ, բաց 'ի գործարի Հայոց քերթողները սկսեցին անհամաչափ տողերի սատարութեամբ՝ զանազան քերթողական գծազրութիւնք պատկերագրել, բառերի խորհրդաւոր միջաբեկութեամբ՝ երկակի գործողութեանց լայտարար նշաններ ակներև կացուցանել, խորհրդաւոր տողակարգով և տառերի խորհրդաւոր դասաւորութեամբ զանազան գիտակցութիւն արտայայտել: Եւ այդ ամենը ոչ եթէ նորագոյն քրիստոնէական դարու եկեղեցական քերթողները Հնօրեցին, այլ կալին 'ի վաղուց ազգային քերթուածների մէջ, ինչպէս որ շատ անգամ ասացուցինք սուղ և երկար անդամների և տողերի պայմանաւոր կիրառութիւնը միպատանական երգերի մէջ, և նաև այն նշանաւոր քերթողագետ գծազրութիւնները, որ տեսինք Աբաաշէսի երգի մէջ երկար անդամներով շրջապատուած միակ սուղ անդամը *արգէն արգէն*, և Սմբատի երգի մէջ երկար տողերով շրջապատուած միակ կրճատ տողը *արգէն արգէն արգէն*: Լին Հայոց քերթողները անհամաչափ քերթութեան այսքան ազատ սապարէզ ունենալով՝ ամեն մէկը իւր կարողութեան իւր անորձակի իւր ճարտարութեան և ներհմութեան համեմատ քերթողաբանում էր:

Ձենք սխալուիլ եթէ կարծենք, որ շին Հայոց Տաղաւափական արուեստը բազմ ունեցաւ մուտ գործել եկեղեցական քերթուածների մէջ Բազմերախտ Խորենեան քերթողահօր սատարութեամբը, որով վասն և *հելուաւաւ* մեծ անուանակոչութեանը արժանացաւ: Եւ իբրք նկատուած ենք, որ ինչ շարականներ որ, Մովսիսի անուան են վերագրուած, մի առանձին հմտութեամբ և խորհրդաւոր տողակարգութեամբ

փայլում են միւսերի մէջ: Խորենեան քերթողը իւր այդ փոխառութեամբ շնորհապարտ պիտի գանուի Բազմաուենան իշխանին՝ որ իւր ցեղի և ամբողջ Հայոց ազգի պատմութիւնը գրելու խնդրանքը՝ Հարկադիր ստիպեց նորան թարթափել Հայոց հիթանոսական մատենաների մէջ և հետազօտել նոցա վիպասնական քերթուածները: Այդպիսի քրիստոնէութեան խոտելի գրադման Մովսէսը աւազան անգամ, ինչպէս նշանաւոր էր երևում է, զգուանքով և ակամայ վերաբերուեց, բայց հետզհետէ քաղցրացին նորա քմացը իւր գրադմունքները, նա նկատեց հիթանոսական երգերի մէջ որևիցէ գերակշռութիւն, որ մինչև անգամ հրատարակելով Հանձեցաւ նրանցից մի քանի լեկտրներ աւանդել մեզ. և այդ եղանակաւ ընդլայցաւ նա Հնոց քերթողական լափերի հետ՝ որոք կամ նոյնութեամբ և կամ սակաւ փոփոխութեամբ գործադրեց իւր քերթուածների մէջ, ուրիշներին էլ ուղեկցոյց հանդիսանալով: շտրեանցի նկատմամբ տարբերութիւնը գանում ենք սուղ և երկար անդամների ու տողերի մէջ, որ վիպասան-քերթողները աւելի հմտութեամբ և լաճախ էին գործադրում, բայց Եկեղեցականները աւելի Հակամբու էին դէպ 'ի այնպիսի խորհրդաւոր տողակարգը՝ որոնք տառերով էին պայմանաւորվում: Եւ լիբաւի գծուածքին էր Եկեղեցական քերթողներին՝ որոց համար ամեն բան նոր էր, և 'ի նորոյ պիտի սկիզբն առնէին այդպիսի վերացական քերթութեանց, որոց ոչ օրինակներին և ոչ բացատրութեան եղանակներին չպիտի հանդիպէին մի այլ Հայկական քերթուածքի մէջ: Եւ այդ մասին նկատուած ենք որ վիպասան — քերթողները բնութեան հետ հաշտ են վարվում, նորա աւելի Հակամբու են դէպի ժողովրդական բարբառը և նոցա ամեն վերմբռնումները Հաստատուած են ժողովրդական աւանդութեան և գաղափարների վերայ, սակայն Եկեղեցականները միշտ ուղղուած են դէպ 'ի գերբնականը, և Հարկադիր պիտի քերթողաբանն անսխալ, անմեծանայի էութեան հրաշալիքները Այսքանը միայն կարելի է

ասել առ այժմ մեր եկեղեցական քերթուածները վերաբերութեամբ, քանի որ ըստ ամենայն մասանց զեռ շնն Հետազոտութեան:

Արժան է և այս խնդիրը 'ի նկատի առնուլ, թէ պիտանի են արդեօք մեր եկեղեցական քերթուածները և արժանի մանրամասն Հետազոտութեան: Այդ խնդրոյ վերաբերութեամբ իմ համոզումս այն է, որ ոչ եթէ Հետազոտութեան, այլ արժանի են նաև խնամքով տողակարգութեան և մանրամասն բացատրութեան, մի այդպիսի տաղաչափական երկասիրութիւն աւելի պիտանի և օգտակար կը լինէին քան նարեկի լուծման և նարականների բացատրութեան տաժան և անշահ շախտութիւնները: Մեր եկեղեցական քերթուածները Հմուտ տաղաչափների ստատրութեամբ 'ի մի համախըմբելով և մի լիակատար ժողովածու կազմելով՝ մեր Հայրենի Հնութեան նշխարների վերայ խնամք տարած և ժողոված կը լինէինք, որոնք ցրուած և անփոյթ սփռուած են այժմ ամեն տեղ. և նա և մեր նորագոյն քերթողների համար թերևս նոքա իբրև քերթողական հրահանգ հանդիսանալին, որով և աւելի հաստատուն հիմքերի վերայ կբարձրանար մեր ազգային քերթողական արուեստը և միւսանգամ կեղակարծ գուշակութեամբ այլ ևս չէինք տատանիլ: Մի լիակատար տաղաչափական ժողովածուի մէջ կարող են մուտ գործել ամեն տեսակ ընտիր անհամաչափ քերթուածներ, որոնք մինչև այժմ անխտաբար պատմագրերի մի անկիւնում, և կամ ժամագրոց, պատարագամտոցի, շարականների, աղօթագրոց, նոյնպէս և ժողովրդական առակների, առածների, անէճքների, աղօթքների և երգերի մէջ խորտուգուած են՝ համարուելով իբրև արձակ շարագիր և կամ անարուեստ քերթութիւնք: Նոքա լոյս աշխարհ էլանելով նոր կերպարանափոխութեամբ, տողերի և անհամների բարեկարգ դասաւորութեամբ և պարտուպատշաճ բացատրութեամբ՝ կարող էին մեր 'հնագոյն քերթողների վարկը վերականգնել՝ որ նսեմացրել էինք մեր ազգութեամբ, այլ և հրապուրել կարող էին

հանդիսանալ մեր նորագոյն քերթողներին՝ սիրել և նմանողութեան արժանի համարել անհամաչափ քերթուածները, որոնք աւելի ևս լարմարութիւններ ունին և իրաւունք ընդհանրանալու քան պարզ և անարուեստ համաչափ եղանակները: Նս երբէք մտազիր չեմ անպարման դիմադրել և մերժել տաղաչափական շրջանից մեր ամեն տեսակ համաչափ քերթուածները, այլ միայն անտեղի և վնասակար եմ համարում միշտ միակողմանի լինել և անպարման անձնատուր լինել համաչափութեան: Վասնորոյ հարկ է երբեմնապէս վնասանական և եկեղեցական անհամաչափ քերթուածների հետ ընդելնալ, նոցա բնորելագոյն քերթուածներից օրինակ առնուլ և նմանուիլ: և մեր նեղ և կաշկանդուած սաճմանից զուրս էլանելով ազատ շրջանառութեան մէջ մտանիլ:

Նւ ոչ եթէ անհամաչափութեան լուծք մենք գիտակցաբար թօթափեցինք և համաչափութիւնը մեզ իւրացուցինք, այլ ժամանակին համատարած խաւարից ստիպուած մոռացութեան մատնեցինք նորսն մի այնպիսի դարում, երբ որ քերթողական կատարելութիւնը և ճաշակի կրթութիւնը բացակայում էր, և անիմանալի ու անխորհուրդ էին փոքրավանգ ու բազմավանգ անդամների և տողերի՝ մէջ ընդ մէջ և աններգաշնակ կերտութիւնը: Նւ ամենեղբորէի էին այն մի քանի հանճարամիտ քերթողները՝ որոնք լուս Համարեցին ժամանակին լարմարուիլ, անհամաչափութեան անկալին կանոններից խոյս տալով համաչափութիւնը ընտրել, որն զիւրընդէլ, ախորժալուր և որոյ կազմութեան եղանակները ամենեցուն մատչելի էր. և այդ առաջին քայլից լետոյ այլ ևս անհնարին կամ դժուարին էր մեր քերթողներին միւսանգամ գառնալ զէպի անհամաչափութիւնը՝ որն իւր արտաքին կազմութեամբ համարվում էր մեզ համար իբրև արձակ շարագիր, և նորս անհարթ տողերը անարուեստ էին և անխորհուրդ:

Բայց համաչափ և անհամաչափ քերթուածներից թէ ո՞ր մէկը ևս աւելի իրաւունք ունէր տարբանալու ազգի մէջ, այդ

մասին արդէն իմ համոզումս լայանի է, որ աւելի անհամա-
 չափութեան եմ հուսակիցս։ Եւ Բնչպէս կարող էր մարդկային
 նախկին անարուեստ պարզութիւնը գերագաս լինել շան գա-
 բերով զդէտել և հոկեալ կատարելագործութիւնը։ Եւ եթէ
 ցանկալի է մեզ համաչափութեան միակերպ քողը պատուու-
 լով ներմուծանել քերթողական տողերի մէջ՝ երբեմնայնս
 գծագրութեան, միջաբերութեան, սղութեան և երկարու-
 թեան յայտարար նշանները՝ որին փափագանօք ցանկանում
 էր Բագրատունին մեր նորագոյն քերթողներից ամենահամա-
 զօյնը, յայնժամ հարկ է մեզ միտում ցուցանել զէպի անհա-
 մաչափ եղանակները, որոյ ընդարձակ ասպարիզի մէջ կարող
 ենք ազատ շրջան առնել, ով ինչքան կարող է։

Այս վերջումը իբրև յաւելումս դառնանք Թերզեանի
 այն հարցմանը թէ—Հայոց տաղաչափութիւնը Փրանսականի,
 Իտալականի թէ Հելլենականի հետ ազգակցութիւն ունի—
 և որ այս խնդրոյն վերայ յատկապէս շեշտում է ասելով
 «Այս կէտը լուսարանել իրեն (Բահաթրեանին) ճշմարիտ պար-
 ծանք մը կըլլար»։ Իրաւ որ եւ էլ մի այլպիսի պարծանքի
 փափագով էի գիմել Եգիպտոսի մրցանակաբաշխութեան լան-
 ձնաժողովոյն, սակայն ցաւօք սրտի պիտի սակ որ նախ ջան
 ինձ՝ ուրիշները առաջեցին գրաւելու այդ պարծանքը, և չը-
 կարճեմ թէ ինձ համար էլ մի ուրիշ պարծանքի տեղ թողած
 լինին։ Այս եղելութիւնը բացատրելու նպատակաւ հարկ է
 ինձ մի միջնադէպ պատմել, որոյ մասին և խնդրեմ ընթեր-
 ցողաց երկայնատութիւնը։

1888 թիւ օգոստոսի վերջն էր, երբ որ իմ այս տաղա-
 չափական քննութեան մի օրինակը պատրաստելով Արարատ
 ամառըի համար զննցողով ճանապարհէցի Էջմիածին, ծրա-
 բիս հասցէն ուղղելով ուսուցչապետ Ս. Մանդինեանցին։ Բայց
 գարմանք պատեց ինձ, երբ որ անակնկալ գոյժ հոտս թէ
 Աղտտափայ կայարանումը ոչ էթէ միայն իմ ծրարը, այլ և

բաւականաչափ գրքեր մի անուակի մէջ լքցրած յափշտակեցին։
 Ես համոզուած լինելով որ այդ կողպուտը անվերագառանալի
 էր, կրկին անգամ այն տաղաչափական քննութիւնը կարգա-
 ւորելով առաքեցի Կ.Պոլիս՝ Եգիպտոսի Մրցանակաբաշխու-
 թեան լանձնաժողովոյն այն բաղձանքով միայն, որ լրջօրէն
 քննութեան առնուէր իմ գիրքը և ոչ անխուարար յափշտա-
 կութեան արժանանար։

Սակայն մինչև Եգիպտոսի Մրցանակաբաշխութեան հանդի-
 սակատարութիւնը որ պէտքն է լինել 1889 թ. յունիսի 29-ին,
 ուրիշները առաջեցին իրանց տաղաչափական քննութեան
 հետեանքները մամուլի միջոցով մեզ հաղորդել՝ որոց նիւթը
 մեծաւ մասամբ վիպասանական երգերն էին, որ մեկնայն է
 թէ հին հայոց տաղաչափական արուեստի քննութիւնն էին
 նոքա։ Եւ որովհետեւ այս քննութեանց մէջ նկատում ենք
 Թերզեանի հարցման լիուլի պատասխանները, այս մասին էլ
 պիտի կարծել որ սոքա առաջագոյն արժանացին նոյն պար-
 ծանացը։ Եւ իմ այս լանձնառութիւնս չպէտք է անհիմն
 համարել, քանի որ մեր գրական հասանութիւն արտայայտեցին, և կամ
 բարեբաւմը լուրջայն հասանութիւն արտայայտեցին, և կամ
 հրաւոր հասանութեան ցոյցեր արին։ Սակայն ես Թերզեանի
 վրաս որ հասանութեան ցոյցեր արին։ Սակայն ես Թերզեանի
 հրաւորութիւնը ևս շահելու նպատակու առաջ եմ բերում
 այստեղ վերոյիշեալ քննութեանց համառօտութիւնը։

Նախ առաջին Մայիստեանը 1889 թիւ Մայիսի 7-ին
 քննութեան առաւ «Արձագանք» շաբաթաթերթի մէջ Վա-
 ճագնի վիպասանական երգը, և նկատելով որ այդ վիպասա-
 նականի տասն տողերը բաղկացած են 5, 7, 8, 9, 10 և 11
 վանդերից, և սրբէս զի այդ երգը կարողանայ յարմարել հա-
 մաչափութեան, այդ տասն տողերից մեկը գուրս ձգելով իբրև
 մաշակութեան, այդ տասն տողերից մեկը կարողանայ յարմարել հա-
 մաչափութեան, միւսը ուղղաբերելով իբրև վերկայ գրչութիւն,
 և մի քանիսի վերայ էլ ը շատիւր առադրելով՝ այն կարակա-
 ցութեան է հասնում, որ վահագնի երգի տասնտողեան այդ
 հատուածը խառն եօթնասեան և տասնտեան տասնաւոր

է Համալսարանի նկատի չառնելով այն թեքութիւնը որ մեր գրականութեան մէջ գտանուում է, և եօթն՝ ու տասն տողերը իրարու հետ չեն հաշտուում Համալսարանութեան մէջ, ևս կը- ցանկանայի խորհուրդ առ այս բանասիրին որ աւելորդ էին իւր առաջարկութիւնները և ուղղագրութիւնները, որովհե- տա Ահազանի վիպասանականի մէջ, որ մի երկայն քեր- թուածք էր և չհասին մեզ, հարկ է ենթադրել որ պետի լինէին ամեն տեսակ տողեր, քանի որ այս տասն տողերի մէջ վեց տեսակը արդէն ակնդէր. նկատուած ենք: Ուրեմն աւելի լաւ էր միանգամայն եղբակցանել թէ—չայոց հին քեր- թուածքները Համալսարան էին, և որոց իւրաքանչիւր տողերը բաղկանում էին խառն 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16 և թերևս աւելի վնասերից—: Բայց թէ այսպէս և թէ այնպէս, մեզ հարկաւորը այն էր միայն՝ որ այս բանա- սիրի կարծիքը իմանայինք մեր հին վիպասանական Ահազանի երգի մասին, որ Փրանսականի ազգակից է Համարում: Ահա- լասիկ այս բանասիրի քննութեան մէջ նկատելով թերզեանի հարցման պատասխանը առաջարկում եմ նորա գաղտնասիրին, և կարծեմ որ արժանաց արժանի Համարէ: Այս Մալխաս- եանն է կարծեմ, որ լը Բօֆօ—որը թարգմանեց՝ և որոյ քննա- գառութեան հետ ծանօթ է թերզեանը:

Երկրորդ Հետաճումս անձն տաղաչափական պարծանաց եղել է նոյն իսկ մեր Շուշի քաղաքում Արեղեանը, որ մի Մոզացի հայի բերանացի պատմութիւնից գրի առնելով Գառնի և Մէր ժողովրդական վեպը, տարգրել տուաւ և ծառայորու- պէս լուծեաւ ամսին 1889 թուականի լոյս աշխարհ ընկաւ: Այս վեպի առաջարանի մէջ Արեղեանը գրում է որ Մոզացի հայը վեպի պատմական մասը արձակ էր պատում, բայց երգերը փոքր ինչ եղանակաւ որ ձայնիւ, ճիշտ մեր ժողովրդ- ղական աշուղների պէս: Սակայն այս բանասիրը Հետազոտե- լով ուլ էրթէ մեր այժմեան աշուղների հեքեմթները, այլ մեր հնագոյն վիպասանական երգերը՝ և նկատելով որ նրա Ռու-

սական շեշտային չափով են յորինուած, սկսանում է ինքն էլ այս Մոզացոյ վեպի թէ արձակ և թէ չափական մասերը հաստատակ է իբրև քերթուածք տողակարգել: Եւ այդպոյց առաջ է բերում վիպասանական երգերի իւր ինքնուրոյն հա- տուածեալ տողերը, այսպէս—

Հէ՛տս — արէ՛ — արե՛սն — Աբառէ՛ս — Է՛ս — Է՛ն Գ՛ն — Գ՛ն Դ՛ն...:

Ահալասիկ այս բանասիրի կարծիքը ևս առաջի առնելով թերզեանի գաղտնասիրին՝ լուսամ սր եթէ ոչ առաջին, գոնէ այս երկրորդ անձի քննական հետեանքը պարծանաց արժանի Համարէ, որովհետև Բաղայական և շեշտային է սորա առա- ջարկը. բաց ՚ի դորանից «Մուք» ամսագիրը ևս քննութեան առնելով մեծ հաւանութեան ցոյցեր արաւ. ¹⁾ Եւ ես քննուելս չըստուհեմ թերզեանից, երբ որ այլոց առաջարկած արձակ պատմութիւնները համարվում են տաղաչափութիւնք, բայց իմ տաղաչափեալ եղանակաւոր երգերը մերթվում են Համա- բուելով իբրև արձակ շարագիր:

Երրորդ թերզեանի Հելլենական տաղաչափութեան հարցը յոյժ աջողութեամբ լուծեց մի ոմն պոլսեցի Կարապետ Կաղա- տացի, և այդպիսի տուաւ «Նոր-Պար» լրագրի մէջ միևնոյն այն օրը (1889 թիւ լուսնիս 29-ին) երբ որ մրցանակաբաշ- խութեան հանդէսը Պոլսում կատարվում էր: Այս բանասիրի քննութիւնը Համակարծիք պիտի Համարէինք շ. Բագրատու-

¹⁾ Այն այս Արեղեանը անցած 1890 թուականի ընթացքում մի շաբթ լրագրական յոյուածներով հանդէս տննելով «Նոր-Պար»-ի մէջ, ՚ի միջի այլոց նորս 149 Համարում քաղաքական պարզարտում է իւր հայեացքը հայոց բար- բաւների վերաբերութեամբ՝ ծառայորուպէս այսպէս գրելով— Հայիական զոց և աշխարհիկ գրականական լիզուները, նոյնպէս և հայոց արևմտեան ճիւղի բարբաւները չունին շեշտագրութիւն, այլ արեկել մի այդպիսի նշաններ մեզ զգուր են հայոց Արեւելեան ճիւղի բարբաւների մէջ—:

Եթէ իբրդ զոց և Տամիկայոց բարբաւները շեշտեր չեն կրում, ի՞նչ իբրուսք արդեւք նոցա տաղաչափութեանց մեջ մեք պետի շեշտեր որնենք: և կամ եթէ Պատահայոց բարբաւներն են միայն, որ մի այդպիսի կամականաց տեղիք են ստին, ո՛րք են այդ նոցա շեշտաւոր տաղաչափութիւնները: Այս և այնման հարցերը, մի այնպիսի աւերտուածներ են, որ աննկատը սպասում են Արեղեան լուծման:

նոյ Հեռ, եթէ միայն մի քանի տոռերի այլալուծիւնը՝ որ զտանձում են Հելլենական և Հրէական անուանակոչութեանց մէջ, մեզ արդելաութի չլինէին: Սակայն միևնոյն է, սորան էլ այսպէս հաճոյ երեւցաւ Հայոց տաղաչափութիւնը հրէականին ազգակից համարել: Եւ սորա ազացոյցները հիմնաւորուած են այն նմանութեան վերայ, որ թէ Հայոց և թէ հրէից հին քերթուածքների մէջ նշմարվում:

Սակայն ներքի լինի այստեղ մեր միջամտութիւնը թերզեանին համոզելու համար, որ արժանի չգատէ իւր համաքաղացին պարծանաց մրցանակին ամբողջապէս, որովհետեւ եթէ միայն կրկնութիւնների վերայ չափելու լինինք տաղաչական ազգակցութիւնը, այդ գիտուածում ամեն հին ազգերի քերթուածքները իրարու ազգակից պիտի համարենք, որ բոլորեքեան այդպիսի կրկնութիւններով առատ են: Եւ բաց ՚ի գորանից զեռ մինչև այժմ հրէից աստուածաշնչի սաղմոսները և որհնութիւնները ոչ ով չէ կարողացել բացատրել թէ ինչ չափով են յորինուած, և երբ որ չգիտենք հրէական քերթուածքների չափերը, էլ ինչպէս կարող էինք ապացուցանել թէ Հայոց տաղաչափութիւնը հրէականին ազգակից է:

Ահա սոքա են, որ առաջեցին քան զիս Հայոց վիզատանական երգերի չափը վերլուծանելով պարծանաց արժանի լինել: Եւ ախոս որ այդպիսի քննական հետազոտութիւնները չեն եղել առաջ և չեն շարունակվում այժմ, այլ միայն 1889 թուոյն նախընթաց կիսամակի մէջ լոյս ընկին այդպիսի բանասէրներ իրանց տաղաչափական քննադատութեամբ: Սակայն անկեղծօրէն խորհուրդ եմ տալիս տաղաչափութեան ամեն քննադատողներին, որ եթէ իսկուպէս կամք ունին իրանց այդպիսի քննական ընթացքը շարունակելու, թող հրապարակ ելանեն միայն թէ անկեղծ փաստերով և համոզիչ ապացոյցներով:

ՅԱՆԿ ԳԼԽԱԿԱՐԳՈՒԹԵՆՆՑ

Ազգ	3.
Սասնաբերան	5.
Համալուծի քերթութիւնը	7.
Անհամալուծի քերթութիւնը	9.

Մասն Ա.

1. Անհամալուծի քերթութեանց կանոնաւոր չափը և նորա քառանգով տաղակարգը	11.
2. Երկանգով տաղակարգը. Վաճաղնի վիզատանական երգը	23.
3. Անհամալուծի կանոնաւոր քերթութեանց միանգով և երկանգով տաղակարգը	30.
4. Խառն տաղակարգը. Վաճաղնի վիզատանական երգը	34.
5. Սուշ և երկար անգամներ թէ՛ զմանց եր	42.
6. Սուշ և երկար անգամներ շարականների մէջ	46.
7. Սուշ և երկար անգամների և սուղերի պայմանաւոր կիբաութիւնը	52.
8. Խառն տաղակարգի կարեւորութիւնը	66.
9. Մի անկաթի վիզատանական երգերի վերայ	73.

Մասն Բ.

1. Անհամալուծի քերթութեանց անկանոն չափը	81.
2. Անհամալուծի քերթութիւնը. Կարգաբանները	93.
3. Նարեկացոյ անհամալուծի քերթուածքները	104.

Ընդհանուր աւանութիւն

Էջ.

4	9	Թերգլենի	Թերգլենի
8	17	զործարելի	զործարելի
n	20	անվում	զեմում
17	18	բերելարմար	բարելարմար
24	9	դասուորումիւն	դասուորումիւն
25	30	սարբ	սարբ
27	13	բղմղ	բղմղ
n	21	արծամ անբումի կամբն	արծամ անբումի կամբն
37	1	'ի տանարին զիշարաց	'ի տանարին զիշարաց
41	5	իւրարանչիւք	իւրարանչիւք
45	10	անդաւնիւքի	անդամնիւքի
48	26	ամբողջապէս	ամբողջապէս
52	—	Գլուխ 5	Գլուխ 7
56	ձանթ.	տաշտային	դաշտային
67	13	անդ	անդ
71	3	որովհետեւ	որովհետեւ
72	9	համարելով	համարելով
74	13	դադանա	տադանդ
n	22	գիպիք	տիպիք
75	ձանթ.	մասաիւք	մասաիւք
79	ձանթ.	տարածում	տարածում
96	31	արգարումիւն	արգարումիւն
100	24	նկատմամբ	նկատմամբ
110	13	պաննելիք	պաննելիք
104	10	շոշափական	շոշափական
112	12	բազմամանեայ յերկանց	բազմամանեայ երկանց
115	5	օղբաց	օղբաց
117	10	ել	(ել)
121	6	փոխարելցի	փոխարելցի
n	12	աշխատեաց	աշխատեաց
180	10	տաժան	դաժան

ԳԻՆ
 ԲԻԲԼԻՕԹԵԿ
 ԳԻՆ

ԳԻՆ
 ԳԻՆ

by.

4
-23